СУЧАСНІСТЬ

Від редакції — В. П. Стахів. На поворотах політики — Г. Фіндайзен. Історія та символіка різдвяного дерева — Е. Райс. Філософія центру — Е. Андієвська. Короткі історії — Б. Рубчак. Поезії — П. Килина. Поезії — М. Калитовська. Карнавал з померлим — І. Кошелівець. Драматургія О. Корнійчука — Ю. Соловій. Щоб продовжити дискусію — І. Лисяк-Рудницький. Пам'яті небуденної людини — Д. Ребет. Програмовий «сучасник» — А. Жук. Автобіографія Д. Антоновича — Критика і бібліографія — Нотатки

1

СІЧЕНЬ 1961

SUČASNIST' - Januar 1961 - München 2, Karlsplatz 8/III

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

1

СІЧЕНЬ 1961

diasporiana.org.ua

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець,
Володимир Стахів.

Представництво в Америці:
Богдан Кравців,
Богдан Бойчук.

Представник у Франції:
Кирило Митрович.

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „BIBLOS", G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ВІД РЕДАКЦІЇ

Замість «Сучасної України» і «Української літературної газети», що з кінцем минулого року припинили своє існування, ми пропонуємо нашим читачам цей журнал. Доцільність такої перебудови здається нам настільки очевидною, що її зайве доводити. Натомість належить сказати кілька слів про характер і напрям журнала. Визначення його як місячника літератури, мистецтва й суспільного життя означає, що він в основному буде присвячений питанням культури в широкому значенні цього слова. Що ж до суспільного життя, куди ми включаємо й політику, то ці питання обговорюватимуться на сторінках «Сучасности» не в формі поточної інформації, що належить до газетного жанру, а в постановці проблем тривалішого й глибшого характеру. Наголос на проблемах культури диктується тим незаперечним фактом, що саме на терені національно-культурному точиться найзапекліша боротьба за збереження національної субстанції українського народу. Це щодо змісту. Що ж до напряму, то ми не збираємося редаґувати такий програмовий журнал, який давав би «непомильні» відповіді на всі питання. Зовсім навпаки, у кожного автора ми цінуємо насамперед його власну думку, а не його партійну приналежність, до якої нам зовсім байдуже. Тому надруковане на суміжній сторінці про особисту відповідальність автора за зміст статті ми й розуміємо дослівно так, як написано, а не як порожню формальність, і при найменшій незгоді з автором не будемо обвішувати його статтю дистанційними примітками, хоч, на випадок розходження в поглядах, охоче даватимемо місце для дискусії іншим авторам. Іншими словами кажучи: журнал буде не партійним, а українським. Сподіваємося, що він знайде своє місце в духовому житті української еміґрації і підтримку як дотеперішніх, так і нових співробітників, читачів і передплатників.

ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ:

НА ПОВОРОТАХ ПОЛІТИКИ

I

Дві справи стояли останньо в центрі напруженої уваги міжнародньої громадської думки — президентські вибори у Сполучених Штатах Америки і довготривала загальна дискусія під час XV сесії генеральної асамблеї Об'єднаних Націй.

Вибори ставимо на перше місце не з огляду на хронологічний порядок, — перша частина сесії ОН закінчилася щойно 20 грудня 1960, коли про офіційні висліди американських виборів світ довідався вже впродовж 8 листопада, — а просто тому, що і за драматичним перебігом передвиборчої кампанії, і за ще драматичнішим рахуванням відданих голосів весь світ стежив дослівно в підгарячковому стані. Бо президентські вибори у США, можна сказати, вже перестали бути тільки подією американської внутрішньої політики, хоч формально-правно вони такою залишилися. На порозі сьомого десятиріччя нашого століття немає найменшої політичної закутини у світі, де не усвідомлювали б далекосяжного значення відповіді на питання, хто і з яких політично-програмових позицій керуватиме найпотужнішою демократичною великодержавою у світі.

Подаймо кілька прикладів для ілюстрації.

В Пекіні і Тайпе на Формозі аж ніяк не є байдужим, чи у Вашінґтоні продовжуватиметься безконцепційна та закостеніла політика ізоляції Китайської Народньої Республіки — політика, що вирішально та фатально впливає на уклад політичних сил на азійському континенті, чи, навпаки, буде застосована елястичніша тактика як похідна нової концепції, що вможливить розгру на лінії прихованих конфліктів між Пекіном і Москвою. Від відповіді на таке питання залежить великою мірою взаємостосунок між державами трьох наявних блъоків в Азії — аґресивного комуністичного, вичікуючого невтралістського і оборонного демократичного.

Париж зацікавлений у тому, чи зможе він надалі рахувати на обережну підтримку республіканського Вашінґтону в справі Альжіру та в справі централістської інтеґрації Західньої Европи, чи, навпаки, він мусітиме з власної ініціятиви піти на поступки альжірським са-

мостійникам. А друге питання: чи американські демократи беззастережно пособлятимуть інтеґрації Західньої Европи згідно з бажаннями та плянами Парижу і Бонну? Розв'язка першої проблеми в той чи той спосіб матиме дуже важливі наслідки щодо укладу політичних сил передусім на африканському континенті, де сьогодні впливи більшовицької Росії зростають непропорційно до тих реальних можливостей, що їх африканським народам спроможна дати Москва, за вийнятком підривної комуністичної діяльности та пропаґанди. А в справі інтеґрації Европи: чи Вашінґтон далі підтримуватиме двораменну, французько-німецьку гегемоніяльну концепцію, чи плюралізм «багатогранної односте»?

В Бонні, наприклад, серйозно схвилювалися, коли обидва кандидати на пост президента у своїх передвиборчих виступах відповідно заакцентували проблематичність німецьких прав щодо земель на схід від кордонів на Одрі та Нісі; не зважаючи на сильний декларативний акцент Річарда М. Ніксона в цій справі, треба об'єктивно визнати, що ставлення Джона Ф. Кеннеді та демократичної партії до справи західніх кордонів Польщі є політично реальнішим; уже хоч би тому, що листопадові вибори виграли демократи і забезпечили за собою більшість у сенаті та палаті представників. Таке чи таке ставлення Вашінґтону до теперішніх кордонів у східньоевропейському просторі має і матиме вирішальний вплив на посилення чи послаблення протикомуністичних та протиросійських течій на всьому терені між теперішніми німецькими східніми кордонами і кордонами Російської РФСР.

Коли говорити про «ставлення Вашінґтону до т е п е р і ш н і х кордонів» на Сході Европи, то мова не про відому інтерпретацію державного департаменту щодо «непорушности» теперішніх кордонів російської комуністичної імперії (за вийнятком трьох балтицьких держав) — СРСР, а про дуже реальні та політично конкретні кордони радянських союзних республік (у цьому контексті мова йде передусім про кордони Української та Білоруської РСР, що є членами міжнародньої співдружности держав — Об'єднаних Націй). До цих союзних республік зараховуються також Литва, Латвія та Естонія, і немає жадних правних та політичних підстав вирізнювати одних та дискримінувати інших.

Ці приклади можна б легко доповнити всіма заплутаними вузлами міжнародньої політики, які вже тепер, на порозі 1961 року, або в найближчому майбутньому чекають не тільки на серйозне політичне обговорення, але також і передусім на конкретну розв'язку.

До «ще невизнаних» вузлів міжнародньої політики треба, об'єктивно і тверезо-спокійно оцінивши справу, зарахувати проблему державної незалежности неросійських народів в СРСР, зокрема тих народів, за якими конституція СРСР державно-правно забезпечила власні союзні або автономні радянські соціялістичні республіки. На За-

ході, а зокрема у США, мало хто серйозно цікавиться цією проблемою; якщо хто й цікавиться, то з негативними наслідками для цих народів. Сконстатувавши такий факт, треба поставити питання: чи зміна американської адміністрації з республіканської на демократичну приведе до якоїсь зміни також у цій ділянці американської закордонної політики? Щоб могла змінитися закордонна політика даної країни в якійсь окресленій ділянці, потрібна насамперед зміна поглядів переважаючої частини громадської думки. Вісім років тому вихідці з різних східньоевропейських країн, тепер рівноправні американські громадяни, пов'язували величезні ілюзійні надії у зв'язку з тодішньою зміною демократичної адміністрації у США на республіканську. Ці надії ґрунтувалися на деяких відповідних пасусах виборчої платформи і на гаслах передвиборчої кампанії республіканської партії. Хто ж не пам'ятає, якою популярною (в розумінні масового поширення) була тоді пропаґанда «політики визволення», що її обіцяли республіканці, свідомі того, що переважаюча більшість східньоевропейських вихідців постійно голосує за демократів? До речі, ця більшість сприяла демократам не з політичних, а виключно з соціяльних мотивів. Не виключено, що пропаґанда «політики визволення» дала тоді республіканцям перемогу. Але що залишилося на практиці з цієї політики? Можна б подати цілий реєстр непрощенних помилок, невикористаних можливостей і проґавлених нагод, якими обтяжили своє конто республіканці. Власне за восьмирічної адміністрації Айзенгауера та республіканців мали місце в т. зв. східньому бльоці драматичні події, які аж до основ стрясали тоталістським комуністичним режимом. Смерть Сталіна, ліквідація Берії, послаблення впливів кліки навколо Маленкова, страйки та збройні повстання в концентраційних таборах, робітниче повстання в Східньому Берліні, боротьба з чоловими експонентами русифікаторства в окремих республіках та усунення їх, повстання в Познані, революційні події в Угорщині і Польщі, ліквідація «антипартійної групи» в президії ЦК КПРС і так далі. Це все ніхто не міг передбачити з часовою докладністю чи з прецизною послідовністю. Однак таки конечною була негайна реакція, потрібні були продумані ефективні заходи, якими можна було вманеврувати внутрішньо послабленого противника в майже безвихідну ситуацію, тобто в політичну сліпу вулицю, де він мусів би поступитися та покоритися волі сильнішого, що в таких ситуаціях виявив би ініціятиву і динамізм. Замість цього можна було віднотувати якийсь неоправданий страх перед широким ставленням проблем, статику і реаґування на поточні виступи противника від випадку до випадку.

Можливо, що республіканці, проголосивши «політику з позиції сили», побоялися, що цієї сили не вистачає, щоб розгорнути власну ініціятиву та концептувати динамічну закордонну політику, і, мабуть, тому вони поклали наголос на творення сили мілітарної — своєї влас-

ної, американської, і своїх союзників у різних мілітарно-оборонних блъоках. Бо що поможуть найкращі та найпринциповіші декларації декляматорського характеру і елеґантні дипломатичні кроки на ховзьких паркетах у місцях заплутаних вузлів міжнародньої політики, коли за цими деклараціями та дипломатами не крокуватиме дуже реальна сила, яка завжди була і залишиться кінцевим арґументом кожної політики? Чи поставивши таке реторичне питання, ми підсуваємо республіканцям думку, що вони обожнюють мілітарну силу? До речі, так з'ясовує політику США більшовицька Росія, постійно повторюючи від 1 травня 1960 року пропаґандистську грамофонну платівку про «найбільш імперіялістичну державу у світі — підпору реакції, колоніялізму та мілітаризму», якою ніби мали б бути США. До цієї фатальної дати, коли над Свердловськом збито американський розвідувальний літак високого лету — «Ю-2», пропаґандистська платівка з Москви обмежувалася твердженням про існування та діяльність «імперіялістських, реакційних та мілітаристських к і л» у США. Це не те саме, бо акцент пересунено з «кіл» на всю державу, на весь народ і його уряд та леґіслятиву.

Також і в Москві більше ніж пильно стежили за шансами обох американських президентських кандидатів, при чому, хоч як це дивно не звучало б і як гостро не реаґували б деякі українські ґазети на чужині на таке наше твердження, надії радше покладалися на перемогу республіканців просто тому, що керівники радянської закордонної політики якоюсь мірою привикли і до стилю, і до безконцепційности, і до браку ініціятиви з боку республіканської адміністрації США. Іншими словами, в Москві кожночасно могли витягти з шухляди детально опрацьований плян протиакції супроти кожної американської реакції на московську ініціятиву. Це не є жадним спрощенням проблеми то загострюваних, то злаґіднюваних взаємин між Москвою і Вашінґтоном впродовж останніх восьми «республіканських років» американської закордонної політики. Перемогу Дж. Ф. Кеннеді та демократичної партії Москва потрактувала з мішаними почуттями, не маючи певности, чи демократична адміністрація виходитиме з політики Франкліна Д. Рузвелта (такі ілюзії серйозно існують у колах президії ЦК КПРС), чи, навпаки, продовжуватиме політику, символом якої став Гаррі С. Труман. Політика «чотирьох пунктів», ефективна допомога Туреччині та Греції, безпардонне викинення радянської аґентури з іранського Азербайджану, плян Маршала, гостра реакція на комуністичний путч у Празі, «повітряний міст» до Берліну та зламання блъокади цього міста і нарешті рішуча ініціятива в Кореї — все це пішло по костях російським визнавцям «ленінських принципів у закордонній політиці».

Тому не дивно, що з Москви постійно чути на адресу Кеннеді сиренині голоси про «наладнання приязних взаємин між СРСР і США з часів президента Рузвелта». Тому також не дивно, що від часу

повернення Нікіти Хрущова з сесії ОН до Москви радянська дипломатія відмовилася під тиском ситуації від будь-якої нової ініціятиви на арені світової політики. Тепер у Москві радше готуються, як реаґувати на американську ініціятиву, що їх заповів Кеннеді не тільки під час передвиборчої кампанії, але також і в останні дні грудня, коли він висловив готовість до переговорів з позиції сили. Чи повторив він тільки відомі заяви Джона Ф. Даллеса? На нашу думку, ні. Коли Даллесова політика концептувалася радше з атлантійських та европейських позицій і мала характер статичний, то заповіджена політика Кеннеді одночасно враховуватиме та розграватиме елементи пацифічні та азійські і атлантійські та европейські рівнобіжно, взаємно допоміжно і взаємно доповнюючи один одного. Так принаймні можна твердити на підставі ще скромних висловів з боку нового президента США і на підставі нових призначень на відповідальні пости в зовнішньо-політичному секторі. Також ще обережні коментарі є спрямовані саме на такий хід думок.

В ділянці політики оборони, фінансової політики і зовнішньої державної безпеки США експериментів не буде: на це вказує факт, що до керівництва цими ділянками покликані республіканці — Мек Намара, Діллон та Аллен Даллес. Це є дуже важливі ділянки, які вимагають континуації і обережности в проведенні конечних змін. Саме цей факт вказує на те, що Кеннеді є політиком великого формату та індивідуальністю надзвичайних здатностей. А найважливіше — він повний ініціятиви та динамізму, що насамперед вплине на концептування, формування та виконання н о в о ї закордонної політики США. Міжнародні коментатори з іменем так і твердять: «Кеннеді буде своїм власним міністром закордонних справ».

II

«Західні держави на чолі з США впродовж першої частини сесії знаходилися в оборонному становищі». — Так скоментував тримісячну дискусію під час XV сесії генеральної асамблеї ОН постійний представник СРСР при ОН, один із заступників міністра закордонних справ СРСР, Валеріян А. Зорін, у своєму інтерв'ю в московській «Правді» від 22 грудня 1960 року. Це твердження радянського дипломата можна трактувати як перехвалку, висловлену в почутті самозадоволення. Так трактуватимуть його більшість радянських громадян і комуністичні та русофільські поплентачі Москви за кордонами СРСР. Але це твердження можна також розуміти як «лебедину пісню» радянської дипломатії на форумі ОН. Припускаємо, що саме так розумів його сам автор, усвідомивши, що в другій частині сесії, яка почнеться 7 березня 1961 року, треба буде йому рахуватися з ініціятивою та наступальною акцією США; так, мабуть, розуміють це твердження з тих самих мотивів також і наказодавці Зоріна в Москві.

Ми обстоюємо погляд про «лебедину пісню», зваживши при цьому всі факти, які вказують на готовість та рішуче прагнення демократичної адміністрації США перехопити ініціятиву в міжнародній політиці у свої руки. Нехай ніхто не посуджує нас у надмірному оптимізмі і нехай ніхто не тиче пальцем на Адлая Стівенсона, нового постійного представника США при ОН. На тему української оцінки виборчої кампанії у США і на тему українського ставлення до особистостей демократичної партії висловимося далі.

Нашу спеціяльну увагу приковує тепер обговорення «декларації про надання незалежности колоніяльним країнам і народам», яке в ОН почалося 28 листопада 1960 року і в якому взяло участь 70 дискутантів. Справу такої декларації висунув був, як відомо, 23 вересня Нікіта Хрущов, йому зареплікував 26 вересня канадійський прем'єр Джон Діфенбекер, що викликало на кін 4 жовтня багатословну та малозмістовну тираду Миколи Підгорного в цій справі; по російсько-більшовицькому імперіялізмі та колоніялізмі вдарив 5 жовтня також австралійський прем'єр Мензіс. На цьому місці вже не цікаво перераховувати виступи Владислава Ґомулки та інших перших секретарів компартій «народньо-демократичних» республік, які немов з одного тексту читали заяви про «гнів та схвилювання» своїх народів з приводу порівняння їхнього становища з становищем колоніяльних, підопічних та залежних територій. Сьогодні ясно, чому Кремль змобілізував був на цю «антиколоніялістську сесію» ОН цілу плеяду перших секретарів компартій, надавши їм функції «голів делеґацій». Ішлося передусім про те, щоб вони заявили про «абсолютну суверенність» своїх держав. Ніхто не звернув увагу на те, що ці перші секретарі (за вийнятком Хрущова і чеха Новотного) не посідають жадних державних функцій, забезпечених конституціями даних держав. На цей факт, тобто на факт партійно-політичної залежности всіх цих «голів делеґацій» від президії ЦК КПРС та підпорядкованости їй, повинна була звернути увагу міжнародня публіцистика і розгорнути з цього приводу нищівну для Москви та Хрущова дискусію. У цьому випадку треба визнати за Зоріном рацію, що Захід опинився в «оборонному становищі».

В загальному обговоренні згаданої антиколоніялістської декларації єдиний брітанський представник, державний міністер Девід Ормсбі-Ґор, спромігся на мужню відповідь Зорінові, нагадавши йому в своєму виступі від 28 листопада про поширення імперіялістської та колоніялістської системи СРСР після другої світової війни. Ця мужня постава викликала відому «хрущовську реакцію» з боку радянської делеґації (новий засіб російської дипломатії — бити кулаками об пульти!). Радянське пресове аґенство «ТАРС» у своїй інформації від 28. 11 так скоментувало виступ Д. Ормсбі-Ґора: «З самого початку він намагався очорнити політику Радянського Союзу, по-наклепницькому твердячи, що СРСР використовує боротьбу коло-

ніяльних народів за незалежність у своїх цілях, і що він нібито закликає не до миру, а до хаосу». Але і з цього коментаря, що спотворив хід думок брітанського дипломата, радянський громадянин може довідатися, як вільні суспільства оцінюють зацікавлення кремлівської знаті долею колоніяльних народів поза кордонами СРСР; одночасно цей громадянин поставить собі також питання про колоніяльне становище союзних республік. Його хвилюватимуть передусім питання: чому так мало говорять на форумі ОН про імперіялізм та колоніялізм СРСР, чому в цій справі йому за радянською реакцією відомі тільки три прізвища — Діфенбекер, Мензіс та Ормсбі-Ґор?

Звітування ТАРС-у про антиколоніялістську дискусію в ОН дуже бліде, уштамповане та поверхове. Все зформульоване коротковіддиховим телеграфним стилем: виступи деяких представників колишніх колоній зведені до формул подяки на адресу СРСР, який «справу колоніялізму висунув на міжнароднє обговорення»; а об'єктивні дискутанти схарактеризовані як «підспівачі», що «намагаються оправдати колонізаторів». Зате редактори київської «Радянської України» та московської «Правди» добре напрацювалися, щоб пересічним канцелярським звітам ТАРС-у дати помпезні заголовки в стилі: «Колоніяльне рабство — на смітник історії», «Свободу поневоленим народам», «Гнівний осуд колоніялізму», «Народи судять колоніялізм» тощо. Все це, разом узявши, доводить, що Москва не в цілому задоволена з ходу дискусії: на сторінках радянських газет немає ні одного повного тексту виступу будь-якого дискутанта в ОН, в якому засуджувався колоніялізм. «Радянська Україна» навіть не спромоглася на те, щоб подати повний текст промови міністра закордонних справ УРСР Луки Х. Паламарчука, який виступив 6 грудня, обмежившись тільки ствердженням, що він «висловив почуття палкої симпатії трудящих нашої республіки до всіх народів, які борються за свободу і незалежність проти чужоземних поневолювачів» («РУ» від 8 грудня 1960). В цьому реченні Паламарчук сказав, здається, перший раз на форумі ОН, якнайточнішу правду. До його промови ще раз коротко повернувся в своїй кореспонденції з Нью-Йорку Г. Панікарський (заступник відповідального редактора «Радянської України») в числі своєї газети від 14 грудня, зацитувавши з цієї промови тільки те, що уряд УРСР вимагає повної незалежности та свободи для колоній «не в майбутньому, а сьогодні і негайно» і що він «подає беззастережну підтримку високим ідеям і цілям» згаданої антиколоніялістської декларації.

Відомо, що генеральна асамблея ОН прийняла 90 голосами (при 9, що утрималися) декларацію, проєкт якої внесла група 43 афроазійських держав і яку Зорін у своєму виступі від 13 грудня назвав «невистачальною та неповною» («Правда» від 15. 12.). Власне тому вся радянська преса не опублікувала повного тексту схваленої декларації. «Радянська Україна» від 17 грудня обмежилася, наприклад,

тільки процитуванням одного речення: «Генеральна асамблея урочисто проголошує необхідність негайно і беззастережно покласти край колоніялізмові в усіх його формах і проявах».

Ми свідомо обмежили тему в цій статті фрагментами виступів представників УРСР при ОН та відгомоном на сторінках «Радянської України». В цьому контексті хочемо ще додати, що виступ Дж. Діфенбекера не давав спати Г. Панікарському аж до закінчення першої частини XV сесії генеральної асамблеї ОН, бо ще в числі «РУ» від 10 грудня у своїй статті, поданій «телеграфом» до Києва, він пише: «Діфенбекерові ж так хотілося, щоб „благами вільної системи" почали користуватись і „українці — раби комунізму", щоб і вони, як і канадійські робітники, жили вільними від роботи, харчування і квартир». Це мало б звучати саркастично!

III

Навіть на підставі побіжного стеження за українською періодикою у США можна було спостерегти, що «опублікована громадська думка» американського українства не приховувала своїх симпатій до Ніксона та республіканської партії. Була також спроба розгорнути дискусію на тему: хто є «більшим та рішучішим антикомуністом» — Ніксон чи Кеннеді? Вже раніше демократичній партії «закарбовувано» такі прізвища, як от Адляй Стівенсон, Джордж Кеннан, Чарлз Болен та інші; їх обвішано ярликами «прихованого радянофільства», «безпринципного русофільства» або обох «фільств». Бовлесові, одному з зовнішньо-політичних дорадників Кеннеді, причеплено нахил до «невтралізму» просто тому, що він на сторінках журнала «Форін афферс» кілька років тому висловив зрозуміння до невтралістської позиції Індії та виправдував її, порівнявши цей невтралізм з ізоляціонізмом США впродовж XIX століття.

Можна зрозуміти, а, може, навіть виправдати, коли хтось причіпляє такі ярлики, скажім, з позиції свого членства в республіканській партії: тоді це є американська внутрішньо-політична справа, втручатися в яку нікому сторонньому аж ніяк не пристоїть. Але коли це робиться з українських загальнонаціональних позицій, то це є більше, ніж політичним нетактом. З позиції українського національного та державного інтересу така поведінка грубо помилкова і дошкульно шкодить згаданому інтересові. Для нас, українців, існує тільки американська політика, не зважаючи на те, хто нею адмініструє — республіканці чи демократи; для нас є важливим, як ставляться американська політика і американська громадська думка в цілому до проблеми державної незалежности України.

У цьому контексті потрібно ще раз підкреслити, що до політичних проблем ми підходимо занадто емоціонально, а менше раціонально; в нас більше політичного сантиментального ліризму, ніж холодно-розумового реалізму — забагато ілюзій, а замало ділових рахунків і

тверезих обміркувань. Навпаки, в нас якоюсь мірою навіть культивуються містика та міти в політиці, що приводить до примітивізації нашого суспільного, в тому числі також і політичного, життя.

*

Коли генеральна асамблея Об'єднаних Націй проголошує конечність боротьби з колоніялізмом в усіх його формах та проявах, тобто, на нашу думку, також у формі совєтизації та русифікації, то на нас спадає священний обов'язок ділово та об'єктивно з'ясувати колоніяльне становище України в СРСР саме перед цим міжнароднім форумом і перед усіма постійними представниками всіх держав при ОН, у тому числі також і персонально перед Адляєм Стівенсоном. Ми свідомі, що саме названий американський політик підійде до цієї проблеми з позиції національного інтересу США, бо інакше й бути не може, не зважаючи на наклепи, зроблені на його адресу з українського боку. Але при цьому не забуваймо, що й політик залишається людиною і має право реаґувати з позицій людини, яку неслушно ображено. Що тоді? Заяложена фраза, що «всюди сидять вороги нашої визвольної справи» не буде жадною переконливою відповіддю.

Є багато цинічних скептиків, — не тільки серед нас на чужині, — які твердять, що Об'єднані Нації перестали бути форумом для політики та дипломатії і що вони перемінилися на «міжнародню говорильню», де йде демагогічне змагання у пропаґанді, в застосуванні блискучих чи сильних вуличних фраз тощо. Не зважаючи на всі наявні недоліки, пропаґандистські перерости, ОН є все ж таки дуже важливим форумом міжнародньої політики, — форумом, якого український політикум на еміґрації не використав як слід. А найважливіше: ОН є найкращим політичним барометром, який вказує на таку чи таку «погоду» у світовій політиці, на такий чи такий «атмосферичний тиск» конкретної політичної чи національно-державної проблеми.

Наприклад, «тиск» у сфері російсько-більшовицького колоніялізму супроти неросійських народів в СРСР ще чомусь не визначається цим «барометром», хоч такі «погодотворці» цієї ділянки, як от Діфенбекер, Мензіс та Ормсбі-Ґор, робили скромні спроби, щоб віднотувати цей «тиск» на барометричній скалі. Коли ми вже при метереологічній термінології, то нехай нам буде дозволено сказати: «Коли Нікіта Хрущов посіяв 23 вересня 1960 року антиколоніяльний вітер, то нехай російсько-більшовицька імперія, СРСР, пожне таку ж бурю». Багато залежатиме від нашої політичної діяльности на форумі «міжнародньої говорильні». Але не тільки там. Нам потрібна серйозна політична та публіцистична активізація взагалі.

Друга частина XV сесії генеральної асамблеї ОН почнеться 7 березня 1961 року. Чи не продискутувати б до того часу у відповідних та відповідальних наших політичних ґреміюмах справу організації нашої постійної інформативної та політично-публіцистичної станиці

при ОН, в якій працювали б особи, що вже мають досвід і знання щодо міжнародньої роботи? Чи не зреалізувати б такий спільно обговорений плян? Коли мова про дискусію і плян, то масться передусім на увазі солідне інформування представників новопосталих африканських держав, які, не зважаючи на сиренині намовляння з боку радянських делеґацій при ОН, зберегли в своїй більшості свій власний, суверенний погляд на справу ліквідації колоніялізму і не пішли у фарватер хрущовської чи Зорінової демагогії. Про Підгорного та Паламарчука і Мазурова та Кисельова окремо не говоримо, бо вони справді були тільки підспівувачами своїх високих майстрів.

Хто пильно стежить за закордонною політикою і пресовими кампаніями СРСР, той не міг не спостерегти, що Москва послідовно і дуже серйозно готується створити хаос у Латинській Америці, саме під боком і носом США. Цей факт промовисто говорить, що наша інформативна діяльність не повинна обмежуватися англійською та французькою мовами і що в демаскуванні радянського колоніялізму рівноцінними з цими мовами будуть еспанська та португальська.

Прийнята 14 грудня 1960 року Об'єднаними Націями декларація в справі ліквідації колоніялізму замкнула історичний період европейського колоніялізму в Азії та Африці, який за марксівсько-ленінським визначенням був похідною «імперіялізму — найвищої форми капіталізму». В колоніяльній залежності західніх держав залишилися ще тільки кілька десятків мільйонів людности, державне усамостійнення і національне визволення яких слідуватиме і без застосування згаданої декларації і без двотижневої дискусії на форумі ОН. Можна погодитися, що дискусія та декларація тільки прискорять процес визволення і усамостійнення. Завданням же вільних суспільств у світі, зокрема і передусім у недавно усамостійнених країнах Азії та Африки, є прикласти всіх зусиль, щоб ця декларація відкрила новий історичний період у ліквідації колоніялізму в усіх його формах і проявах на величезному просторі між Ельбою і Амуром, між горами Чеського лісу і Тіен-Шану.

Ми процитуємо київський офіціоз, щоденник «Радянська Україна», в позитивному сенсі, цілковито погоджуємося з висловленим у цій цитаті поглядом. Спеціяльну кореспонденцію з Нью-Йорку, датовану 13 грудня 1960 року і вміщену на четвертій сторінці числа від 14 грудня, почато такими словами:

«Ми відкидаємо колоніялізм в усіх його формах і проявах, як найбільше зло, і вимагаємо негайної його ліквідації. Ми вимагаємо негайно надати незалежність колоніяльним народам і країнам! — Ці слова останнім часом усе частіше й наполегливіше лунають у залях величезного будинку над Іст-Рівером».

Чи тільки у залях цього будинку? А в рудниках та шахтах, на заводах та у фабриках, у колгоспах та радгоспах — словом, на у с і й У к р а ї н і — не лунають ці слова часто й наполегливо?

ГАНС ФІНДАЙЗЕН:

ІСТОРІЯ ТА СИМВОЛІКА РІЗДВЯНОГО ДЕРЕВА

І. ДЕЩО ПРО ЗОВНІШНЮ ІСТОРІЮ РІЗДВЯНОГО ДЕРЕВА

З різдвяним деревом пов'язана таємниця. А саме: воно зовсім не старе, а проте прадавнє; воно насичене символами в такій мірі, як це може бути тільки у випадку Юнґового архітипу, і воно сповнене такої життєвої снаги, що завоювало велетенські нові території якраз останніми часами. Перша згадка про нього походить не далі, як з XVII століття. В описі однієї подорожі по Ельзасу 1605 року читаємо: «У Страсбурзі ставлять на Різдво в кімнатах ялинові дерева, а на них вішають вирізані з різнобарвного паперу троянди, яблука, облатки, мосяжеві стружки, цукор тощо».

Тяжко сказати, чому саме коло 1600 року спали люди на думку ставити в кімнаті на Різдво прикрашене дерево. Німецька етнографія гадає, що це дерево має стояти в якомусь зв'язку з «дванадцяткою», тобто з часом поміж Різдвом і Водохрищами — в цей період приміщувано старогерманське середзимове свято, яке відоме в Скандінавії під назвою Юль. Але це слово є також в англосакській, ґотській та середньо-голляндській мовах. Стосунок до «дванадцятки» добачають у тому факті, що різдвяне дерево ставиться на Свят-вечір, а «розграбовується» здебільшого щойно на Водохрища. Прямого попередника різдвяного дерева можна, мабуть, бачити у звичаї в Шлетштадті (Ельзас), де приблизно коло 1600 року вносили в хату на Свят-вечір ялинове гілля, як Weihnachtsmeyen (тобто «різдвяне клечання»), і також прикрашали його яблуками та іншим, а потім, знову на Водохрища, дозволяли дітям «трусити» його і спожити яблука.

У своєму «Словнику німецької етнографії» (Штутґарт, 1955, 2-е видання) Ріхард Байтль, в якого ми взяли щойно наведені факти, хотів би бачити у шлетштадтському звичаї форму, яка може бути зведена до зимової зелені, яку колись всюди в Німеччині прикріпляли до вікон та дзеркал або підвішували до стелі. Цим самим мали бути забезпечені в хаті, стайні та на полі здоров'я, ріст і плідність. При цьому зелені приписувалася

сила, яка охороняла від демонів, бо злі духи виявляють свою небезпечну природу саме наприкінці старого і на початку нового року. Тій самій меті служили, крім того, горіючі (свячені) свічки та обкурювання. З стопу згаданих елементів, гадає Байтль, потім і постало в остаточнім результаті різдвяне дерево.

Отже нашу ялинку треба в усякім разі вкласти в передхристиянський світогляд. Це є напевно правильним, але це не пояснює, чому раптом коло 1600 року дерево заступило в Німеччині старше, як здається, гілля, «різдвяне клечання». Для цього мала бути передумовою тисячоліттями континуйована, глибинна верства традиції, яка справді мусіла бути пов'язаною з деревом.

Як таке дерево треба, між іншим, розглядати інтерпретоване народом як образ людини майове дерево, а також барвисто прикрашену ялинку, яка на т. зв. «Richtfest» прикріпляється до кроков новозбудованого дому. Крім цього, належить тут згадати і «дерева життя» на наших кладовищах.

Біблійна традиція знає в раю навіть два мітичні дерева, «дерево життя» і «дерево пізнання», які стали особливо «ународненими». Запис одного переказу про рай, що його джерелом є т. зв. Ягвіст, що вживає слова Ягве як ім'я Бога, датується приблизно другою половиною VIII століття перед Христом (П. Томсен, «Старий Заповіт. Його виникнення та історія». Ляйпціґ і Берлін, 1918). Зважаючи на тривалість історії давнього Сходу, все це є, звичайно, дуже молодим, бо найстарші зображення мітичних дерев на старому Орієнті сягають IV і III тисячоліття перед Христом і тим самим кореняться вже в передвавилонській сумерійській культурі (Гелена Дантін, «Фінікова пальма і священні дерева в іконографії старої Східньої Азії», два томи; Париж, 1937). Саме з часів запису Ягвіста походить зображення такого священного дерева з Німруду, що переховувалося в «Старому музеї» в Берліні. Ним займався уже в 1863 році теолог Фердінанд Піпер і опублікував обширну розвідку про нього: «Der Baum des Lebens» (Evangelischer Kalender. Jahrbuch für 1863, Берлін, стор. 17-94), все ще дуже цікаву і варту прочитання роботу, на яку, на жаль, уже не посилаються.

II. ДЕЩО ПРО ТЛУМАЧЕННЯ СТАРОСХІДНЬОГО СВЯЩЕННОГО ДЕРЕВА

Спроби різних дослідників витлумачити символіку старосхідніх зображень священного дерева значно між собою розходяться. Французький історик релігії М. Ж. Ляґранж заперечує цим деревам будь-яку культову ролю. Але ця теорія не витримує критики. Згадана французька дослідниця обговорює в окремій частині своєї книги численні сцени почитання. Не менше показовим є виконане в глині зображення, що походить з гаю Астарти-Афродіти в Хітрої (Кіпр)

і належить до другої половини IV століття перед Христом: три жінки, держачися за руки, виконують навколо священного дерева круговий танок. Такий танок мав місце, як з'ясовує Гелена Дантін, також в егейських культах і свідчить про зв'язок між богинею плідности та любови, з одного боку, і священним деревом, з другого. А в своїй роботі про Великдень, як архаїчне свято нового року в культурному колі плугового хліборобства («УЛГ», ч. 4, 1960), я говорив про Кизбібі («владарку дівчат»), богиню плідности у туркменського племени нухурлі, яке живе на північних схилах Копет-Даґу; туркмени вважають, що вона живе в палаті. Ще недавно сільська молодь збиралася перед святом Курбан-Байрам коло цього священного дерева, катала пофарбовані начервоно яйця, а дівчата віддавалися молодикам. Отже поєднання дерева і богині плідности збереглося впродовж приблизно двох з половиною тисячоліть. Але відповідні староєгипетські зображення (жіноче божество в дереві або дерево як жіноче божество) сягають ще глибших часів і є відомими особливо з періоду 19-ої династії, яка правила від 1314 до 1200 перед Христом. Отже ідентифікація богині та дерева на Передньому Сході має щонайменше 3300 років віку (порів. у книзі Дантін особливо ілюстрації 955 та 956).

Інші теорії, що стосуються священного дерева, бачать у ньому дерево щастя (В. Г. Ворд); А. Й. Венссінк тлумачив його як дерево світла і одночасно як дерево життя; Уно Гольмберґ добачав у ньому світове дерево і дерево життя, яке стояло в певному стосунку до богині плідности. Що це твердження Гольмберґа є правильним, ми можемо підкріпити, насамперед стосовно другої його частини, також прикладом сьогочасних туркменів з племени нухурлі.

III. ПРО ТРАДИЦІЮ СВІТОВОГО ДЕРЕВА

Отже — як стоїть справа з дивною символікою світового дерева? Бож є значна різниця, чи я проецирую в так чи інакше живому дереві, яке щороку приносить плоди, якесь жіноче божество, чи дерево стає для мене образом усього світу. Адже ідея світового дерева не може бути так просто виведена з ідеї дерева життя. Для нас, людей, дерево не є світом. Ним воно може бути для деяких комах, що живуть у його корі, а також для тварин, що живляться з нього і на нім живуть, наприклад, для ятла або для птахів, що будують свої гнізда в його гіллі. Тому що на сибірських зображеннях світового дерева, які я зібрав серед єнісейців Підкамінної Тунгузки, сидять у верховітті птахи, виглядає ніби так, що ідея світового дерева виникла, так би мовити, з «пташиного думання». Цей погляд можна оперти на наявність вірування в дерево душ, наприклад, у тунгузького племени ґольдів в області Амуру; згідно з цим віруванням, душі ще не народжених дітей живуть саме у вигляді птахів. І, нарешті, на ста-

росхідніх стосовних зображеннях дуже часто знаходимо також великого птаха у верховітті священного дерева.

Переказ про світове дерево є дуже багатообразним, особливо коли ми узгляднимо ще риси, пов'язані з ідеєю дерева в чистому її вигляді. Звичайно, вся ця група леґенд, а також і зображення, мають бути зведені до певної території свого виникнення, бо на велетенських просторах можна встановити надзвичайно подібні деталі цієї традиції. Середньовічне північно-германське оповідання про світовий ясень Іґдразіль описує його так: воно має три корені, яке ґризуть гадюки та дракон. Його пагони гризе четверо оленів, а в його гіллі сидить орел, що його слова переказує драконові біля коріння вивірка Рататоскр («Ґризозуб»). Порівняймо з цим скандінавським оповіданням переказ, що його мають уже згадані ґольди в області Амуру, які живуть приблизно за 6000 км від Скандінавії по повітряній лінії. Про мітичне дерево Конґуру-заґде в цих ґольдів говориться, між іншим, таке: його стовбур такий могутній, що його не можуть обхопити сотні людей; його кору утворюють амфібії; *його коріння — це велетенські гадюки*, його листя — круглі металеві свідчада, його цвіт — дзвінки, а в його верховітті стримить *сила силенна металевих оленячих рогів* (порів. мою книгу «Schamanentum», Штутґарт, 1957, стор. 116 і наступні). Має бути цілком певним, що обидва оповідання, північно-германське і східньо-сибірське, виходить з *спільного праджерела*. До цього треба додати, що й іконографія відповідного єнісейського (кетського) дерева, отже з простору, що лежить приблизно посередині між Скандінавією та областю Амуру, зображує світове дерево з чотирма північними оленями, з яких двоє стоять ліворуч дерева, а двоє — праворуч від нього; отже бачимо те саме, що і у випадку світового ясеня Іґдразіль. Праворуч і ліворуч єнісейського світового дерева завжди стоять сонце і місяць — отже воно досягає до неба, є справді світовим деревом. Але такого типу групування тварин або геніїв обабіч дерева має місце в десятках випадків, якщо мова про стару Передню Азію, і в альбомі Гелени Дантін ми знайдемо на це численні докази. Тим самим новочасні північно-азійські зображення мають бути виведені з старо-орієнтальних вищих культур. Якби ми могли довести все це на підставі зображень, то і *перекази*, які ходили також і в Північній Азії донедавна і розповідаються, можливо, ще й сьогодні, також можуть походити від передньо-азійських та індійських культур. При цьому заслуговує на увагу, що одна якутська леґенда пов'язує це дерево також з місцем проживання перших людей. Отже біблійна традиція не стоїть самотньо, а являє собою колись широко розповсюджену комбінацію мотивів.

Але оповідання про світове дерево відоме, між іншим, також і в Німеччині. В одній, психологічно проаналізованій К. Ґ. Юнґом казці (в його розвідці «До феноменології духу в казці», у виборі писань

«Свідоме і несвідоме», Fischer-Bücherei, ч. 175, Франкфурт і Гамбурґ, 1957) воно описується так:

«Коли хлопець пас у лісі свої свині, він натрапив на велике дерево, гілля якого губилося в хмарах. „Як добре було б, — сказав хлопець сам до себе, — якби я оглянув з його верховіття весь світ!" Він поліз на дерево і ліз цілий день, але віття ще не досягнув. Настав вечір, і він проспав ніч на однім суку. Другого дня він почав вибиратися вище і дістався ополудні до гілля. Щойно над вечір він добився до села, яке було збудоване у великих гілках. Там жили селяни, які його пригостили і дали йому переночувати в себе. Вранці хлопець поліз далі. Ополудні він досяг замка, в якому жила дівчина. Там дізнався він, що далі лізти нема вже куди».

Для Юнґа само дерево не стало психологічною проблемою. Але що воно таку проблему собою являє, ми деякою мірою в цьому переконались.

IV. РІЗДВЯНЕ ДЕРЕВО І ЙОГО ПРИКРАСИ

Але повернемося знов до нашого різдвяного дерева. Червонощокі яблука все ще належать до його традиційних прикрас, щонайменше в Німеччині, де одно з його імен так і звучить: Aeppelbaum. Яблука повторюються в різнобарвних скляних кулях, які ми вішаємо на дерево поруч цих гарних плодів. Але яблуня була в індогерманців символом плідности, про що нагадує також «Brautapfel» («яблуко нареченої»). У своїм, уже згаданім «Словнику» також і Байтль говорить, що яблуня часто виступає як дерево життя. Отже і яблука на шлетштадтському «різдвяному клечанні» мали також приносити плідність. Проте на старому Сході священними деревами були не яблуні, а переважно фінікові пальми, як показала Г. Дантін. Також і Сумер описується як країна фінікових пальм.

Про свічки ми також уже згадали; їм приписувано силу відганяти демонів. Все ж вони, як складова частина прикраси різдвяного дерева, описуються вперше в 1762 році (стосовно Ганноверу). Але вже античність знала символіку світла та діонісійське свято п. н. «день світел». Свічці передував смолоскип, що його ми часто бачимо на античних скульптурах. Скерований вгору і палаючий, він означав життя; скерований вниз і погашений — смерть. Отже свічки на ялинці символізують також життя. Тим самим вони є лише певного роду акцентуванням древесної зелені, а також яблук.

Часто на вершку різдвяного дерева стоїть зірка. З християнського штандпункту її легко поставити в зв'язок з вифлеємською зорею. Але можна вказати також і на те, що небесний стовп, який дуже близько стоїть до світового дерева, кінчається Полярною зіркою; крім того, цей стовп іноді мислиться як дерево з гіллям, наприклад, у північно-сибірських долґанів, що говорять по-

якутському. Тим самим зірку на вершку ялинки можна трактувати як постійну точку, навколо якої ніби обертається земля. Різнобарвні скляні кулі могли б тоді означати планети або зірки взагалі, які обертаються довкола земної осі. Це тлумачення я висловлюю, звичайно, з усіма застереженнями; хочу однак згадати лише про те, що і на зображеннях світового дерева в єнісейців, які я міг здобути ще в 1927-1928 рр., поруч дерева стоять сонце і місяць. Також на старосхідніх зображеннях, поруч сонця і місяця, часто бачимо ще сім зірок, і це є цілком певно планети (приклади див. у Гелени Дантін, зокрема ілюстрації чч. 338, 345, 840). Отже ті старосхідні зображення священних дерев, які показують сонце, місяць і сім планет стародавности, треба з усією безсумнівністю тлумачити як зображення світового дерева. І, оскільки ми вішаємо на різдвяне дерево, крім яблук, горіхів і т. д., також золоті та срібні зірки, воно, мабуть, зберегло деякі, відносно ясні ознаки, які дозволяють трактувати його не тільки як символ родючости, але одночасно і як нащадка прадавнього світового дерева.

Своєрідною прикрасою різдвяного дерева є, нарешті, ще вузькі і тонкі металеві смужки з срібним блиском, які в Німеччині означаються італійським словом л я м е т т а. Сьогодні вже ніхто не приписує їм символічного значення. Але з майового дерева все ще звисають також і в Німеччині барвисті стрічки. Те, що також і вони мали колись космічно-символічне значення, випливає з китайської форми майового дерева. Воно являло собою високий, зеленою фарбою пофарбований стовп з пурпуровим колесом на ньому. З шпиць колеса звисало дванадцять шовкових барвистих линов, що їх використовувано для гойдання; для кожного сузір'я одна линва. Отож може бути, що срібні смужки ляметти на різдвяному дереві є нічим іншим, як стрічками нашого майового дерева або линвами китайського майового дерева, тільки що вони давно втратили у нас своє колишне значення і фігурують лише як один з елементів окраси. Тут треба згадати також про прикрасу з барвистих стрічок на малій ялинці, що височіє на кроквах під час південно-німецького Richtfest-у.

V. МОГУТНІСТЬ ШЕСТИТИСЯЧОЛІТНЬОЇ СИМВОЛІКИ

Ми живемо в епоху техніки. Ми лічимо і міряємо, розщеплюємо атоми і можемо загасити на нашій старій землі все життя. Все ж ми не можемо штучно створити нове життя. Деякі занадто великі мудреці гадають, що незабаром ми дійдемо і до цього. Отже — як воно так, що різдвяне дерево, уже зовсім не переживаний ні серед мас, ні серед освіченої верстви символ життя, родючости, охорони від демонів і всесвіту взагалі, проникає в нові і нові території на земній кулі саме в наш, такий раціоналістично-матеріялістичний час? З кожним роком його вага зростає в Італії, зовсім недавно воно здобуло право на бать-

ківщину в Еспанії і завоювало весь атеїстично-матеріялістичний СРСР у формі «новорічної ялинки». На початку цієї студії я сказав, що різдвяне дерево овіяне таємницею. Але, може, цей його новітній переможний похід, що стоїть в абсолютному контрасті до нашого часу, не є цілковито незрозумілим і тим самим не є таким таємничим?

Фактично виглядає так, ніби поруч верстви нашої свідомої цивілізації постійно діє інша, автономна верства нашої душі, верства, яка просто не зважає на весь цей технічний дріб'язок, в якому ми задихаємось, а йде своєю власною дорогою і має перед собою свою власну мету.

Ніхто вже більше не ставить і не прикрашає різдвяного дерева в кімнатах, перед станціями, у вітринах крамниць, на сповнених руху міських площах і т. д. задля шестидесятирічного символічного характеру цього дерева. Ніхто нічого про цю символіку не знає; це є просто гарний звичай, і його додержуються. І все ж таки в людини є інстанція, яка вітає різдвяне дерево і дає йому змогу діставатися в країни, де воно переживається як новозапровадження. Воно напевно є новим в Еспанії і в СРСР. Але воно є вже прадавнім і в СРСР в інших формах, бо численні народи СРСР знали і плекали ідею світового дерева в рамах своїх національних культур. Наприклад, я зібрав у 1929 році серед кримських татар десятки вишиваних шовкових хусток, що на них можна бачити дерево життя, — яке і там уже стало також незрозумілим. А в єнісейців я здобув не тільки виконані різьбленням малюнки світового дерева, але й побачив зовсім випадково, як через отвір для диму спускали в шатро малу модрину; було це одного дня в середині зими. В цім випадку ми, здається, знову спіткалися з старим середзимовим святом, що його існування фолкльористи приймають також стосовно старих германців. У своїй книзі про шаманство я вказав на подібний церемоніял у камчадалів, XVIII століття, пов'язаний з березою.

У німецькім народнім мистецтві дерево життя зосталося нев'янучим символом до сьогодні. І якщо різдвяне дерево щораз більше ширіться тепер в Італії та Еспанії, то воно і в цих випадках тільки повертається в країни, де приблизно тисячу років тому воно фігурувало, як дерево життя, в тканинах, що мало місце у Візантії вже в VI столітті.

Отже ми можемо сказати, що символи, що їх створили сумерійці в одному з працентрів вищої культури в IV тисячолітті перед Христом, так само сповнені життя, як і колись. Відтоді зникли десятки народів, створились нові, політична мапа раз-у-раз виглядала інакше. Але німе, плодоносне дерево, яке незалежно ні від чого, рік-у-рік виконує своє завдання, поривае і наше серце, серце людей розсудку бодай один раз у рік. Заблудам свідомого мислення все ще протистоїть життєво-свіжий праґрунт творчої душі, яка діє з глибин, закритих для звичайного, денного розсудку.

ЕМАНУЇЛ РАЙС: ФІЛОСОФІЯ ЦЕНТРУ

I

Безконечно мала величина може бути осередком найґрандіозніших світів, просто неприступних нашому сприйняттю, подібно до того, як світ, де ми живемо, можливо, є безконечно малим для якихось невідомих нам істот.

Тому, називаючи центром точку, в яку втикається вістря циркуля, що виписує коло, ми удаємося до абстракції, яка схематизує дуже складні реальності, що тяжко піддаються облікові.

В дійсності математичний центр далеко не завжди збігається з центром реальним, тобто з справжнім осередком у найбільше згущеному вигляді і підвищеному стані всіх елементів даного явища. Центр — це силовий і змістовий осередок, який надає форми ідеї і без якого вона хаотично розпадається. Він урухомлює потенціяльні енергії всього кола, в напрямі до мети, яка являє собою, так би мовити, центр центру.

Центр створює навкруги себе периферію і в свою чергу живиться від неї.

Периферія — це аморфна, стихійна маса, що тяжіє до центру. В разі зникнення останнього вона або прилягає до других, або органічно виділяє з себе новий центр, подібно до того, як равлик нестримно і безнастанно виділяє з себе шкаралущу — чи то для зміцнення вже існуючої, чи то для відновлення пошкодженої або втраченої.

Абсолютним центром є Бог, творець і будівничий світобудови, що Його можна збагнути виключно через містичний досвід, якого не можна передати іншій людині. Кожен з нас на свій риск і страх, через жертву і повсякчасним максимальним напруженням усіх ресурсів свого єства повинен шукати наближення до вищої реальности.

Але тепер нашим завданням не є обміркування цих можливостей, хоч вони і являють собою кінцеву мету буття людини і людства взагалі.

З сказаного вище випливає, що центр є, властиво, поняття духове, яке лише приблизно можна застосувати до часу та простору. Якщо взяти, наприклад, людську істоту і спробувати визначити, де знаходиться її справжній центр, то з'ясується, що ні один з органів люд-

ського тіла не підходить для цього поняття: рух серця залежить від нервових центрів довгастого мозку, які в свою чергу перестають функціонувати, якщо серце спиниться. Тяжке ушкодження різних залоз внутрішньої секреції, розкиданих по всьому тілу, як і ушкодження головного мозку, теж ведуть до швидкої смерти. Але з часів Берґсона спроби льокалізувати мисельну діяльність у головному мозку втратили всяке значення. Лишається визнати (і це збігається з ученням традиційної метафізики), що центр людської істоти знаходиться взагалі не в її фізично зримому тілі, а в її позапросторовій духовій істоті, недоступній для наших зовнішніх відчувань — в тому, що можна назвати духовим стрижнем людини, головною основою її особистої рівноваги.

Простір, як і час (що випливає, в числі іншого, хоч би з «несиметричної» механіки Н. А. Козирева), є неоднородними, не кількісними, а якісними та індивідуальними. Кожна точка простору не рівноцінна і не може бути заступлена жадною іншою. Вона має свою конфігурацію, тобто ситуацію серед інших точок навколо неї. Найдрібніша на перший погляд різниця (одначе з а в ж д и існуюча) між даною п'яддю землі і п'яддю сусідньою може бути і буває вирішальною для долі тієї чи іншої окремої людини, тобто для центру і мети світу. Бо кожна людська особистість є неповторна, є центром і метою світобудови, і вона ніяк не може і не повинна ставати засобом для досягнення будь-якої іншої мети.

В числі іншого, якісність простору знаходить вираз у відносності всякої даної периферійности та центральности (за вийнятком конкретно недосяжних полюсів: Бог, духовий абсолют, і абсолютна матерія). Найдальше стоять від нас непродушевлена матерія, що піддається абстрактно-раціональній аналізі, і пов'язана з нею схематика точних наук, яка лягла в основу техніки. Це є стихія, людині найбільше ворожа. Вона — сировий матеріял для життя. Але вона є також і неминучим (покищо) завершенням всякого життя, є найстрашнішим для людини, тобто смертю, а в своїй границі — небуттям.

В цій теоретичній, абсолютній, граничній матерії, яка, може, і не існує в чистому вигляді, бо вона і є небуттям, дух (тобто оформленість і якісність) відсутній цілковито. Вона неприступна нашому сприйняттю, бо вона позбавлена всякої специфіки. Тільки Бог творить з неї буттєво-якісний космос. Наступні за нею стадії розвитку (тобто пронизаности, просякненості духом) є такі: матерія неорганічна, матерія органічна (але нежива, наприклад, вугіль або цукор) і, нарешті, матерія продушевлена. Чим ближче до людини, тим структура матерії складніша і різноманітніша. Людина — це істота, в якій перевага духу над матерією, підпорядкування матерії духові вперше стають можливими.

Мета людства — перемога над смертю через перетворення мертвої матерії в матерію живу, через її продушевлення. Треба створити умо-

ви можливости для втілення всім наявним у світі душам і для їх безсмертя, тобто можливости, одного разу втілившися, більше не покидати одержаного тіла. Хоча всяке життя центральніше від мертвої природи, проте людина бореться не тільки проти чистого небуття (холод, морок, неплідне каміння, морська вода і т. д.), а і проти всіх форм життя (рослинного та тваринного), які перешкоджають поширенню її власного життя.

Боротьба за існування ведеться не тільки і не стільки проти ворожих стихій мертвої природи, що їх належить підкорити, скільки проти живих істот (диких звірів, отруйних тварин, комах, шкідливих для хліборобства, тощо) і навіть проти ближніх (війни, революції, злочини) за опанування життєвих можливостей, які криються в непродушевленому світі. Боротьба проти ближніх (яка часто відбувається навіть у середині тієї самої родини і при цьому часом у дуже шорстких формах) звичайно навіть заслоняє в нашій свідомості боротьбу проти спільного ворога — загальної смерти і послабляє напруженість її до незначного мінімуму. Це і є головна причина непереможности, точніше, непереможеності смерти — заабсорбування до самозабуття повсякденною боротьбою проти ближніх. Тут — заворожене коло: боротьба проти ближніх ведеться з страху перед смертю, і вона ж заважає смерть перемогти. Вихід — у проповідуваному релігіями прощенні і взагалі в самоудосконаленні, яке дає можливість визволити енергію для боротьби з головним ворогом усього живого, перемога над яким робить непотрібною боротьбу проти ближніх.

В теперішній історичній стадії людина насамперед егоїстично дбає про добро своє особисте і своєї родини. Сім'я і є першим соціяльним центром, і на її прикладі видно, як тяжко ситуювати геометричний центр у явищах життя — він міняється не тільки від родини до родини, але і в часі, в межах тієї самої родини. Він часто не є тим самим для кожного члена родини зокрема.

II

В міру появи в даному середовищі живих істот, навіть ворожих людині (мікроорганізми) або цілком їй чужих (фавна та фльора великих глибин), воно, це природне середовище, починає наближатися до нас з далечин абсолютної, недоступної нашому сприйняттю периферії. Перша стадія продушевленої мертвої матерії — це рослинність, яка живиться мертвою матерією і перетворює її своїм ростом у матерію живу. Тварини і людина не можуть живитися мертвою матерією (за вийнятком води та соли), основа їх харчування — світ рослинний. Тому людина, щоб виконати свою космічну функцію — боротьбу проти смерти, повинна в першу чергу сприяти розвиткові рослинности, створюючи сприятливі для цього умови.

Чим багатше рослинне життя на даній території, тим сприятливіша вона для заселення і тим вона центральніша. Територія, яка ще

не заселена людьми, але посідає для цього сприятливі умови, ступнево втягається в орбіту історії, особливо тоді, коли вона має, крім того, стратегічне значення.

Перші люди, які заселяють незайману природу і починають її «чоловічити», звичайно і становлять першу конкретну периферію даного історичного тіла. Відвойовуючи від грубої природи засоби для матеріяльного існування, мисливці, рибалки та хлібороби створюють перші засновки для дальшого розвитку творчости та самосвідомости. В їхньому фолкльорі вже закладено потенційно всі дані, які згодом дістануть своє завершення в міській культурі.

Про географічний центр можна вперше заговорити при появі населеного пункту — села, прообразу столиці, бо різниця між ними — лише кількісна. Село — це зародок, мікрокосм столиці-макрокосму, столиця в скороченому вигляді, зведена до своїх основних функцій. Столиця — це розгорнене, розросле, ускладнене село.

В міру наростання кількости людей безпосередній контакт з грубою природою слабне. Все таки він н і к о л и не уривається, бо людина зв'язана з нею через біологію свого власного тіла, яке зумовлює можливість земного буття людини. Тільки високі ступені духової досконалости можуть визволити нас повністю з оков природи.

Опанування природи — це для людини не даність, а завдання. Слабість духу — це рабське підпорядкування природі. Сьогочасне намагання опанувати природу ззовні, обминаючи духову путь, приводить до курйозного, а проте, безперечно, явного висліду: до уярмлення людини знаряддям, нею самою створеним для опанування природи (машинізм), і навіть до уярмлення її нею самою створюваною організацією суспільства (тоталітаризм).

Тут же криється основна небезпека зросту всякої культури — послаблення зв'язків з природою. Поза межами природи, насиченої божественною мудрістю, яка її створила і весь час у ній виявляється, людина рискує втратити звичне для неї джерело пізнання та розуміння. Поза природою людина є лишена цілковито сама на себе і, вимушена діяти на свій страх і риск, вона може знайти тільки в собі самій вказівки, як і куди іти.

Відійшовши від природи, наша цивілізація втратила і Бога, через що і заводить світ своїм розвитком у найнебезпечніші сліпі вулиці. В даний час вона являє собою двосічну суміш високих творчих досягнень і монструозного руїнницького вимислу, який жене світ до неминучої загибелі.

Удаючися до термінології Шпенґлера, можна сказати, що змертвіла тканина цивілізації наскрізь протята незчисленними пагонами живої культури. Навіть невідомо, чия візьме верх — кінець боротьби залежить від інтенсивности творчих сил, теоретично здатних знайти сприятливу розв'язку всякої проблеми.

Центр є розташованим у матерії, але він являє собою точку прикладення духових сил, які максимально перетворюють дану ділянку матерії на свій образ і подобу. Візьмемо, наприклад, дім. Йому нема подобизни серед дикої природи, якщо не рахувати таких, дуже примітивних і далеких від нього улаштувань, як гніздо, дупло або нора. Вулик та муравлище — це утвори, в своєму роді вельми досконалі, але вони служать не особистості, а колективній організації. Їх жителів зведено майже без вийнятку до певної функції. Вони — іронічний прообраз соціялістичного, але не людського суспільства.

Дім, особливо в його масивних, міських структурах, поєднує в собі складну досконаліть вулика з усіма можливостями пристосування до індивідуального життя. Матерія в його конструкції є цілковито підкореною задумові та цілям людської особистости, слухняно пристосовуючись до її волі та намірів. Те саме стосується до всіх предметів повсякденного побуту, а особливо до складних та удосконалених машин, наприклад, до лябораторного устаткування, конструювання якого завжди випливає з поставленої мети.

Поняття про центр (як і про час) зароджується тільки з появою людини. Місця, де людини нема, існують лише потенціяльно, як сировий матеріял для майбутніх можливих центрів.

III

Незалежно від стосунку центру до макрокосму та мікрокосму, він у розгляданій нами площині невідхильно перевищує розмірами умоглядну, безконечно малу геометричну точку. Він — поняття збірне, в склад якого може входити велика кількість осіб і широкі простори. Він — організм, наділений найскладнішою структурою. В міру наближення до нього ускладненість, цілескерованість і точність структури зростають. Тому саме кожна людина і є центром світобудови, що ніяка структура, яку вигадали люди або яка склалася в їхньому бутті, аж ніяк не може бути порівняна з граничною складністю, цілескерованістю, продуманістю в найдрібніших деталях і з виключаючою все непотрібне ощадністю засобів, які є властиві людському організмові.

Складність його настільки велика, що, не зважаючи на його вивчення, яке триває вже тисячоліття і нагромадило незчисленну кількість різноманітних і точних відомостей про нього, дотепних здогадів та сміливих узагальнень, не зважаючи на те, що це вивчення переводить армія висококваліфікованих спеціялістів, які все своє життя присвячують дослідженню його таємниць, — він лишається для нас загадкою, що не тільки її суть, а й багато її деталів далі зостаються для нас недоступними. Наприклад, досі невідома до кінця природа хемічних перетворень, виконуваних печінкою, в обміні речовин організму.

Сама основа специфічної структури життя — клітчаста побудова тканин — набагато складніша від структури мертвої матерії. Але стадії, проміжні межи непродушевленою речовиною та органічною матерією, наприклад, кристали, вже мають безумовно складнішу організацію і властивості, які не піддаються цілком математично-раціональному облікові.

За найновішими дослідами складність структури, в якій ми бачимо відрізняльну рису органічної тканини, є властивою в с я к і й матерії. Що більше, ця складність не перестає зростати в міру нашого заглиблення у світ електронів. В цьому ми бачимо вказівку на те, що сучасна мікрофізика відбуває сходження в мікрокосм, тобто, властиво, в інший плян. Але ми говоримо про те, що відбувається в межах світу трьох вимірів, в якому живе людина.

Центрові властива дедалі складніша диференціяція функцій, а також різноманітність та специфічність органів, що виконують ці функції. Звичайно знаряддя виконання певної, строго виокремленої, складної і точної функції є непридатним ні для чого іншого.

Примітивна, близька до природи людина, що живе в гармонії з своєю біологією, буває здатна на сумарне виконання всякої людської функції. Але високорозвинені представники центру, які цілком присвятили себе тій чи іншій окресленій діяльності і віддають їй усі свої сили та здібності, часто показуються цілком безпорадними поза звичними умовами, потрібними для їх діяльности. Хірург, мікрофізик або диригент столичної оркестри показалися б у становищі Робінзона значно більше беззбройними, ніж перший-кращий, здоровий розумом та тілом, навіть неписьменний мисливець або фармер.

Складність центру робить його крихкішим. Його збереження вимагає великої кількости різного роду спеціяльних умов, навіть частинне недодержання яких загрожує йому втратою здатности виконувати свої функції. Найбільшим нещастям, яке може спіткати всяке людське суспільство, є обниження сил і можливостей його центру.

Хоч кожна людська особистість є єдиною в своєму роді, незамінною і, як ми вже писали, являє собою центр і ціль світобудови, функції рядових жителів периферії є не так гостро індивідуалізовані, і тому втрата частини їх не так болісно відіб'ється на житті цілости, ніж загибель такої самої кількости високо і вузько кваліфікованих спеціялістів, формування яких вимагає добору і тривалого тренування.

Подібно до цього втрата, наприклад, ступні приводить тільки до того, що людині стає ходити тяжче; але втрата рівного ступні розмірами простору в грудях або в голові майже неминуче привела б до смерти.

IV

Центром історичної одиниці звичайно буває місто-столиця, в житті якої багато більше елементів людської творчости, ніж елементів

природи. Але і столиця — явище складне. Найбільша частина її площі складається з скучних, одноманітних, непривабливих вулиць та кварталів, заселених скучними, обмеженими, нездарними людьми, які відрізняються від «провінціялів» лише стараннішою манерою одягатись, з чого вони незвичайно горді. Ці простори важливі тільки як можливість — близькістю доступу до реального, матеріяльно ними обслуговуваного центру.

Пригнітаюча більшість столичних мешканців нічим не перевищує провінціяла або сільського жителя, а часто вони стоять набагато нижче від нього морально. Їх роля аналогічна до ролі клітин тканин організму видатної людини, які нічим не відрізняються від клітин тих самих тканин організму першого-кращого обивателя — поза тим, що їхня повсякчасна діяльність живить вищі функції їх носія. Наприклад, печінка Шекспіра важила тільки своєю приналежністю до Шекспіра. Але сама по собі вона варта печінки першого-кращого купця або адвоката. Обиватели — це периферія столиці. Реальний центр звичайно складається з обмеженої кількости справді керівних особистостей, а найбільше — з освяченого їх присутністю простору, де вони живуть, творять або зустрічаються з собі рівними, з місць, що становлять атмосферу, яка необхідна для їх творчости і її визначає. До цих місць приєднуються загальнонаціональні святині: ті чи інші пейзажі та перспективи столиці, будови, храми, музеї, палаци — і навіть кавярні.

V

Поруч з обмеженими в просторі та часі процесами розвитку і відмирання окремих національних та релігійних тіл (що охоплюють інколи декілька національних одиниць), існує, включаючи їх і визначаючи їх долю, процес всесвітньої історії.

Всесвітня історія і є боротьбою центрів частинних та відносних, які намагаються стати абсолютними; кінцева мета всесвітньої історії — зникнення центру або, що є тим самим, — стан, при якому центр був би всюди і кожна точка кругу, тобто кожна людська особистість, була б однаково центральною.

Протягом кількох віків Париж був центром не тільки Франції, а і всього світу. Його чар, його приклад (як для доброго, так і для поганого) і атрактивна сила поширились на майже всю відому тоді земну кулю. Наявність цього одного безперечного центру клала виразну печать на всі сторони життя тієї епохи, і всі рівнялися на загальновизнаний зразок паризької моди, далеко не тільки в ділянці одежі.

Починаючи приблизно з першої світової війни, блиск Парижу почав тьмяніти, і, хоч він за інерцією і далі визначає снобізм деякої частини «пристойного» товариства, проте стає дедалі ясніше, що він

уже не центр світу. За останні десятиліття, особливо від часу мюнхенської капітуляції перед Гітлером, питома вага Франції у світовій політиці незвичайно обнизилась. Доленосні рішення, які зв'язують волю народів, щораз частіше приймаються не тільки без її участи, але часом навіть на шкоду її намірам та інтересам.

Але перевага Франції стає дедалі спірнішою також у царині культурної творчости. Ми вступаємо в епоху невиразности, відсутности реального центру, тобто певної суми безперечних, загальновизнаних ідеалів. Навіть невідомо, чи візьме верх в остаточнім підсумку яканебудь з сторін, що тепер борються, чи щось нове, нині непомітне або ще невідоме.

Перед Парижем та Европою були Італія, Ґренада, Китай танської династії, Рим, Атени, Єгипет... Діяпазон кожної з наступних стадій був ширшим від діяпазону кожної попередньої, різноманітність, здатність асимілювати елементи чужої культури були більшими. Кожний новий світовий центр вбирав у себе краще з спадщини минулого і збагачував його своїм творчим та пізнавальним досвідом.

Але, з другого боку, щось трудно вхопиме, хоч безумовно реальне і вельми істотне, безповоротно затрачувалось. Плоди були завжди ті самі. До них додавались навіть нові, давніше невідомі, але їхній смак ставав дедалі пріснішим. Життя старовинного Єгипту було, безперечно, поза всяким порівнянням вужче і бідніше від нашого. Але щодо інтенсивности ми не можемо витримати жадного з ним порівняння. Одного разу, розглядаючи в Люврі старовинний єгипетський кошик, звичайний солом'яний кошик для садовини або городини, я відчув такий чар життя, таку насолоду з найзвичайніших предметів побуту, про які нам не дано навіть мріяти; ми можемо про них лише неясно здогадуватись, марне за ними жалуючи.

Період західньоевропейської культури, що його вів Париж, містосвітич, і що нині кінчається, вперше в історії людства зумів проникнути в тайники душі чужих культур — проникнути настільки глибоко, що можна було писати европейськими мовами книги про життя та сенс тих культур і перекладати цими мовами утвори мислі та письменства азійських народів. Можливо, що в далекому майбутньому це буде визнане за головну заслугу европейської культури, за її головне і найцінніше новозапровадження. Наприклад, освічений француз або німець може читати в оригіналі і перекладати своєю мовою не тільки твори інших европейських літератур, а і твори літератур Індії та Китаю, а від деякого часу навіть негрської або полінезійської.

А проте ми бачимо, що здатність сучасного культурного европейця, навіть з керівних кіл, розуміти психіку та життя культурно далеких від нього народів буває надзвичайно обмеженою. Доля людства підпадає щонайбільшій небезпеці через нездатність керівників західнього світу зрозуміти те, що відбувається за межами їх рідних країн, зрозуміти думки, сподівання, наміри та особливості, якоюнебудь

мірою далекі від їх культури. Захід навчився п і з н а в а т и Схід, його фактично вивчати, але не р о з у м і т и. Відповідальні західні кола занадто схильні думати, наприклад, про китайців або негрів (і навіть про росіян або сербів) за аналогією з собою і через це допускаються найгрубіших, трагічних, непоправних помилок.

В цьому — головна ознака близької загибелі Заходу, межі його культурно-історичних можливостей. Але що прийде йому на зміну?

Спробуймо розглянути кілька можливостей стосовно майбутніх центрів.

Евразійська рівнина, яка щораз більше виступає в історії як окремий континент, має над Заходом — у вище викладеному розумінні — безперечну і значну перевагу. Справа навіть не в тому, хто має більше видатних орієнталістів. Можливо навіть, що до останнього часу, особливо завдяки пильності більшовиків, які загальмували розвиток усіх евразійських, а з деякого часу і східньоевропейських народів, якість та кількість трудів щодо вивчення Сходу на Заході перевищували плоди зусиль евразійських сходознавців. Але і це вже не є безперечним. Річ у тім, що п е р е с і ч н и й евразійський інтеліґент і навіть неосвічена евразійська людина безпосередньо розуміють Схід значно правильніше і повніше, ніж представник Заходу відповідного рівня. Для евразійця азієць або африканець не є якоюсь незвичною, особливою, незрозумілою істотою, стосовно якої він не знає, з якого боку треба до неї підходити, а такою самою людиною, як і він сам, яка реаґує на різні явища життя приблизно так само, як і він. Цей прямий і простий підхід до людини, хоч би якою далекою була вона від нас географічно, духово, культурно або біологічно, є інстинктово правильним і дозволяє точніше і глибше розглянути її реальні особливості, якщо такі є, ніж тоді, коли з самого початку вона трактується як якась неправдоподібна дивовижа.

Крім того, евразієць не має властивих Заходові передсудів про свою, нібито вроджену перевагу над афро-азійцем, яку історія, немов глузуючи з чванї европейця, раз-у-раз заперечує — заперечує не тільки в крайньо невигідному для Заходу сенсі, а і виставляючи його представників у смішному та жалюгідному вигляді. Сьогодні вже й дитині ясно, що найкращі дипломати та державні діячі (незалежно від їх політичного забарвлення) знаходяться не у США, не у Франції і навіть не в розхвалюваній Англії, а в індійців, арабів і навіть у конґолійських негрів. Завтра всі переконаються, що найздібніші лікарі та інженери, найталановитіші письменники та малярі є також у них, бо прищеплення позитивних результатів творчости Заходу багатотисячолітнім великим культурам Сходу вже дає і невідхильно дасть у майбутньому плоди, до яких далеко европейцям та американцям наших днів, що захоплюються спортом та комфортом.

Дуже часто у справах поточних подій евразійці виявляють таке розуміння афро-азійської проблематики, яке і не снилося найвідомі-

шим, відповідальним і високопоставленим обсерваторам великих держав Заходу, які безпорадно борсаються у власному шкільному відригу і що їх короткозоре інтриганство цілком визначає непереможна для них антиномія «ліва-права», поза межами якої вони абсолютно не здатні ні спостерігати, ні мислити.

Термін «Евразія», можливо, бентежить українського читача тим, що ним уперше скористалася група російських мислителів, яка заперечувала українському народові самостійну історичну особовість, вважаючи його частиною народу російського.

Проте ми примушені послуговуватися ним — не з якихнебудь симпатій до згаданої групи, до якої ми особисто не маємо ніякого стосунку, а через брак кращого означення для геофілософічної реальности, яка дедалі наполегливіше заявляє про свою конкретність. Якщо протягом минулих чотирьох століть гегемоном російської рівнини була Москва, то перед нею були татари, а перед татарами був Київ. Логіка історії нещадна. Якби в найближчому майбутньому російському народові не вдалося визволити себе і весь світ від осоружного, деґенеративного комунізму, однаково катастрофічного для населення всього континенту, — то Москва рискує втратити свою гегемонію, і центр може повернутися в Київ і навіть перейти в Харків.

Український ренесанс 20-их років, пробуджений зусиллями Зерова та Хвильового, орієнтувався на Захід і на Европу. Але завтра може виникнути нове українське культурне відродження, не менше значне, яке буде орієнтуватися на Схід.

Якщо поглянути на Харків, то побачимо, що Україна є південнішою від Росії і лише у відносній мірі західнішою від неї. На абсолютну «західність» радше могла б претендувати Білорусія, хоч і тут її випереджає Польща.

Якщо Київська Русь була частиною европейського «християнського світу» (Christentum, chrétienneté), то евентуальна завтрішня Русь Харківська може покласти наголос на своїй близькості до Азії, реальнішій, ніж у Москви. Адже Харків лежить майже на тому самому меридіяні, що і Москва. Але наближення до півдня є наближенням до Сходу, а не віддалюванням від нього. Якщо на півночі фіни (меридіяни 22^0-30^0) є народом безперечно і типово західнім, то на півдні, наприклад, Туреччина або Єгипет лежать відповідно на меридіянах 26^0-42^0 і 25^0-35^0. Середземне море відокремлює не тільки північ від півдня (наприклад, клімат Альжіру і Провансу дуже схожий), скільки Захід (Европу) від Сходу (мусулманської північної Африки). Марокко є країною, безумовно східнішою, ніж Італія і навіть Польща. Отже можливо, що майбутній московський, харківський (і навіть воронізький або астраханський) центр зуміє культурно синтетизувати антиномічні Захід і Схід у розмірах, про які Европа ще не має навіть уявлення.

Переміщення центру з Парижу в Нью-Йорк було б для Заходу найкращою розв'язкою, найменше зв'язаною з руйнуючими струсами, хоч і найменше вагітною новизною. США — найсильніший пагін європейського щеплення на інших континентах. Він більше від інших зберіг свої європейські властивості і — покищо — найменше змінився під впливом чужородного кореня. Він потенційно здатен відродити бідніючий рослинний сік Європи. Перехід справжнього (не тільки силового, а і духово-культурного) центру в Нью-Йорк або навіть у Сан-Франсіско міг би забезпечити переємство майже в усіх ділянках життя.

Але покищо США далі залежать від Європи і посідають супроти неї лише дуже перфідну — кількісну — перевагу. Цей центр має шанси тільки в тім разі, якщо б виправдалась настанова В. Соловйова про вийнятковість західньоевропейського феномену в історії. Якщо Західня Европа — лише ланка у всесвітньо-історичному ланцюзі, то США жадних шанс на світову гегемонію не мають, а европейський дух, вичерпавши свій зміст, неминуче відступить першість силам, які перевищують його своїми можливостями.

Якщо ж еллінсько-західньоевропейський дух є явищем справді вийнятковим, лише тимчасово вичерпаним внутрішніми заколотами, то для проєкту матеріяльного опанування космосу, який лежить в основі західньої культури, США ще зможуть розгорнути ґрандіозні можливості.

Захід має ще одну сприятливу можливість: Ізраїль. Ця державка, ще дуже недавня і кількісно зовсім незначна, має над північноамериканським колосом величезну перевагу духової сили. Разом з еллінською, єврейська традиція завжди була однією з двох основ Заходу. Поворот до Ізраїля був би для Заходу частковим поворотом до власного свого коріння, що є завжди плідним.

Крім того, єврейство за своєю природою є специфічно центральним інґредієнтом, що підвищує рівень і напругу сил у всякому центрі. Звідси повсякчасний гін єврейства до великих міст і до столиць зокрема. Світова столиця без євреїв (якщо тільки така була бодай один раз в усій історії людства) неминуче була б пріснішою. А провінція, заселена євреями, звичайно кишить різнородними духово-культурними потребами та скеруваннями. Але асимільоване, далеке від своєї культурно-історичної сутности сучасне єврейство зуміло створити тільки позбавлений оригінальности і бідний на специфіку центр ізраїльської держави, який стає синтетичним центром метафізично з ним не однородного західнього світу.

Густота розчину специфічно центрального єврейського інґредієнта привела до того, що активна оборона ідей свободи та демократії, властивих Заходові, зосередилася в цьому, з політичного погляду безконечно малому ядрі, яке стало таким чином цілескерованим, динамічним вістрям ідей та принципів, від яких байдуже та малодушно

відмовляються їхні природні західні носії: американці, англійці та французи.

Але Ізраїль зберігає також можливості нової велетенської культури на інших основах. Розсіяння євреїв по всіх країнах світу являє собою для цього завдання неоціненні переваги. Якщо евразієць у високій мірі посідає здатність з р о з у м і т и чужу психіку, то для єврейства чужа психіка великою мірою співпадає з його власною. Живши довгий час, часто цілі тисячоліття в тій самій країні, євреї не тільки зливаються з своїм середовищем психологічно, але часом навіть зовнішністю починають нагадувати своїх сусідів. Коли розглядати фота, наприклад, китайських, індійських або негрських євреїв (фалаха), то ви будете вражені тим, що, зберігши специфічні єврейські риси обличчя, вони разом з тим набули рис обличчя (не кажучи вже про одежу, звичаї та культуру) відповідно до китайців, індійців та негрів.

Деяке уявлення про це може дати знаменитий негрський фільм «Under the green pastures», в якому ролі євреїв дано нью-йоркським фалаха.

Можна без перебільшення сказати, що майже кожен єврей реально належить до двох національностей: до своєї власної, з якою він зв'язаний сильним несвідомим корінням (генетично та релігійно), і до населення країни, в якій він виріс та виховався і з якою він зв'язаний своєю свідомістю (емоційно та культурно). Дуже тяжко відповісти на питання, котре з цих двох прив'язань реально важливіше — їх співвідношення в кожної окремої особи є індивідуальним.

Лише незначна частина сучасного єврейства належить повністю до однієї тільки єврейської національности. Це — євреї, які зберегли свою традиційну культуру. В даний час, при щораз більшому втручанні держави в приватне життя, повне збереження єврейської культури та єврейського життєвого укладу стає труднішим, навіть в Ізраїлі.

Ізраїльський світовий центр посідав би одночасно і граничну гнучкість для включення незчисленної кількости найрізніших народів, і виразну, своєрідну, яскраво виявлену духово-культурну фізіономію.

Доводиться узгляднювати також можливість виникнення світового центру в Індії або на Далекому Сході (Китай). Останній випадок був би, з огляду на теперішні обставини, особливо болючим. Тут споріднености та переємства майже немає ніяких, а натомість є наявність гострих, ускладнених історичними кривдами та метафізичними антиномією антагонізмів. Взяти хоча б тісну пов'язаність метафізичного (духового) і земного плянів, що є характеристичною для китайської психіки і яка червоною ниткою проходить крізь усю китайську культуру. Вона помітна навіть у такому пізньому творі, як знаменитий роман «Хун лю мин» Цао-Сюе-Чіна (XVIII стол.), де трохи чи не на кожній сторінці бачимо змішання духового та матеріяльного сві-

тів і де перехід з одного в другий відбувається як щось самозрозуміле. Поки це змішання, майже злиття обох плянів не було усвідомлене, европейці, навіть найученіші, нічого в цьому творі не розуміли.

Перехід центру в руки Китаю (стосовно якого решта далекосхідніх народів є провінціяльною периферією, в тому числі і тяжіюча до Заходу, повна невитрачених сил Японія) був би катастрофічним культурно-історичним ривком, відхиленням осі на 180 ступенів, який поставив би під загрозу збереження майже всієї сукупности культурної спадщини. Висококультурний Китай династій Тан і Сонґ не претендував на світову гегемонію і був чисто якісним центром. Крім закорінення в Китаї комунізму, є також інші ознаки, що цього разу він виявить себе цілком інакше. Китайці не забули накиненого їм тяньтзінського трактату, а комуністи безнастанно їм про це нагадують.

Але перехід центру в Китай може також привести до небувалого в історії людства оновлення всіх джерел буття та творчости. Чим дальші і чим різнородніші полюси, тим напруженіше їхнє з'єднання. Звичайно, в цьому разі майбутнє всього людства пішло б під знаком гієрогліфів, а не наших аналітичних та схематичних абеток. Але навіть до останнього дня вплив Заходу на Китай був уже досить сильним для того, щоб, незалежно від того, які зміни стануться у прийдешньому, китайська культура зберегла печать культури західньої. Опанування Китаєм Европи та Америки могло б тільки значно підсилити вплив останніх на жовту культуру. Все це може привести до виникнення ще небувалих форм життя та культури, новість і безконечна різноманітність яких досягли б межі. Варто тільки подумати про те, наскільки змінилися б усі елементи нашого сьогочасного життя на Заході від непомітного навіть сторку з світом гієрогліфів, знайомим на Заході лише обмеженій кількості фахівців. Світ став би неуявним, гієрогліфічно-буквовим, шаманістсько-біблійним Капернаумом.

Появу такої культури можна і належало б тільки вітати; але не треба забувати і про її імовірну вартість у критичних конвульсіях та катастрофічній руїні, особливо в умовах сучасної черствої безсердечности та безбожности, велика частина відповідальности за які падає саме на Захід.

Нарешті, розгляньмо ще одну можливість, яка чи не найближче від усіх інших наблизилася до реалізації — Південну Америку. На цім величезнім, найрізнороднішім просторі виробляється синтеза дуже багатообразних, на перший погляд несумісних явищ: католицтва з доколюмбівським язичництвом, спорідненим з язичництвом полінезійським та китайським, а далі синтеза хамітського корінного населення найчистішого, найдальшого від Заходу і свого єгипетського коріння гарту з поселенцями з усіх країн Европи, до яких приєднується масовий наплив японців та негрів. Світова історія ще не знала такого помішання найрізнородніших рас, релігійних вірувань і

культурно-побутових навичок. Поруч з твердо закоріненим католицтвом континент виповнюється масивними хвилями марксизму. Але на світі нема ні одного світогляду, починаючи з психоаналізи або латинствуючого панроманізму середземноморського узбережжя і до шинтоїзму або учення Ґурджієва, який не знаходив би у Південній Америці найширшого і найживішого відгомону.

Одначе все це відступає перед нестримно зростаючим, всепоглинним зовом прабатьківського паніндіянізму, невідомо як воскреслої спадщини похоронених, здавалося б, історією інків та ацтеків. Ця, ніби знищена конкістадорами, ґрандіозна за їхнім же свідоцтвом культура чудом підноситься на поверхню в наш час, просмоктуючися з усіх щілин величезного материка, не перестаючи владно перетворювати синтаксу іберійських мов на свій лад і прориваючись у безпредметне малярство наших днів неясним, але владним спогадом про ґрандіозні доколюмбівські космогонії.

Південна Америка була б гостро своєрідним, мало схильним до універсальности центром. Але її сили — ґрандіозні. Вона залунає у світовій симфонії новим, вийняткової сили акордом. А проте все потрібне для центру світу вона має в наддостатку — і непочаті зложища титанічної потуги, і сміливість пориву, і безконечно-широкі, вселенські обрії найкращих її умів.

Якщо здатність евразійця до світової синтези пояснюється географічною ситуацією його континенту, китайця — нестримним розлиттям його популяційної потуги, а єврея — досвідом його багатотисячолітнього розсіяння, то південний американець знаходить універсальну синтезу в собі самому — у своєму власному єстві, породженому генетичним злиттям усіх народностей, що є на світі.

Важливе не те, що понад три четверті цього континенту вкривають ще недоступні людині незаймані ліси, що значна частина його населення ще неписьменна і веде дуже примітивний спосіб життя; важливе навіть не те, що поруч з країнами високорозвиненими, як Уруґвай, Чіле, Куба або Мехіко, а від деякого часу і Венесуеля, є тут немало країн глибоко провінціяльних, як от Параґвай, Болівія і вся величезна центральна Бразілія. Важливими є складна географічна та геополітична структура континенту, різноманітність кліматичних умов, людей, пейзажів, фльори та фавни, різноманітність, яка, може не знає подібної до себе на світі. Все це — живлющі силові резерви прийдешнього світового центру. А особливо важливою є наявність зростаючої кількости дрібних, густо насичених творчістю населених точок, звичайно ще малолюдних, хоч і кипуче живих.

Один освічений еспанець недавно сказав мені: «Даремно ви захоплюєтеся поезією Південної Америки. В ній є двадцять, здебільшого дрібних державок, з яких численні мають тільки одного великого поета, а решта поетів — не варта нічого». Я відповів на це: «Але ви тільки подумайте: по одному великому поету на двадцять держав, д е

говорять однією мовою. Адже це двадцять великих поетів! В якій країні Європи ви знайдете тепер таку кількість у поєднанні з такою якістю? Але в багатьох із цих двадцяти країн є по два, три, чотири, п'ять і більше великих поетів, так що, навіть пристаючи на ваше суворе міркування, виходить багатство цілковито неоглядне і неуявленне. Але насправді у Південній Америці, там, де вчора був тільки один великий поет, сьогодні їх з'являється п'ять-шість, а завтра буде десять-п'ятнадцять».

Говорю про поезію, бо з нею я знайомий краще, ніж, скажімо, з медициною або математикою. Але, згідно з словами фахівців у цих та інших науках, життя останніх у Південній Америці буяє не менше яскраво, ніж життя більше доступної для мене поезії. Кілька бачених мною виставок пластичного мистецтва південно-американських країн (Мехіко, Перу, Бразілія) дали мені безперечний доказ, що і в цій царині згадані країни не тільки не поступаються європейським, а і набагато їх перевищують.

Цікаво, що історично найстарші з цих культур (Аргентіна, Мехіко, Колюмбія) часом ніби застигають і частково відкочуються на периферію, тоді як країни, що довгий час залишалися провінціяльними, раптом починають бурхливо рости і створювати шедеври світового значення. За небагато років картина може докорінно змінитися. Відсталі, позбавлені виходу до моря Параґвай та Болівія можуть враз злинути у височінь і випередити найдіяльніші з сьогоднішніх центрів. Ще в перші роки нашого століття поезія в Чіле була сумлінно провінціяльною. Хто міг передбачити, що через 50 років ця вузька, горяна смужка землі, яка простяглася вздовж Тихого океану, дасть таких світових геніїв, як Ґабріеля Містраль, Пабльо Неруда та Антоніо де Ундурраґа? Але це лише один приклад з багатьох. Плеяда венесуельських поетів, що народилися між 1915 і 1930 роком, їх, либонь, уже перевищує.

Кожний новий центр має свої нові, йому одному властиві форми центральности. Атено-корінтський осередок давньої Еллади, супроти якого Пелопонес та Беотія, не кажучи вже про Тракію, були живлющим «гінтерляндом», не мав нічого спільного з багаточленною та багатоступінною структурою танської імперії, яка тяжіла до столичного Чанґ-Няну, або з різнокалібровою та різноякісною організацією багатонаціональної Західньої Европи XIX століття.

Щодо мови Південна Америка набагато однородніша, ніж Европа (панують тільки еспанська та португальська мови). А проте поділ її на двадцять дуже різнокаліброві і часом примхливих щодо форми держав не є випадковим, а відповідає якимось глибоким геофілософічним реальностям, бо кожна з них має своє, несхоже ні на яке інше обличчя, яке дедалі поглиблюється і щораз більше виокремлюється.

Однородність мови (різниця між еспанською та португальською мовами не більша, ніж, наприклад, між мовами українською та російською) і близькість культурного коріння, при величезних кліматично-пейзажних контрастах, безперечно нададуть південно-американському центрові великої своєрідности. Взаємини між Боґотою, Вальпараїсо та Гаваною будуть неминуче складатись інакше, ніж взаємини між географічно близькими і схожими щодо природних даних Стокгольмом, Будапештом та Лісбоною, які проте взаємно не розуміють своїх мов.

Але, наскільки можна покищо бачити, мовна близькість окремих південно-американських центрів не тільки їх не зближає, але навіть помічається серед них відштовхування — сильніше, ніж серед культурної еліти різномовних европейських країн.

З другого боку, тяжко собі уявити, наприклад, затяті війни між Перу та Колюмбією, які були б схожі на ворожнечу, наприклад, між Францією та Німеччиною, що тривала століттями, або між Англією та Францією.

Які плоди все це принесе — покаже майбутнє.

Крім того, можна вже відзначити схильність Південної Америки до якісного впливу (подібно до танської імперії), на шкоду впливові динамічному. Імперіялістичних, завойовницьких тенденцій там покищо не знати. Звичайно, ще не відома нам зброя прийдешнього може змінити наші основні стратегічні уявлення. Можливо, що острівна, виокремлена ситуація цього континенту покажеться особливо сприятливою, коли будуть узгляднені якісь, тепер ще не відкриті роди зброї.

VI

Центр — поняття множинне. Буває так, що силовий центр накидає свою примітивну або наслідувальну культуру значно більше розвиненим підбитим народам. Між політичним і культурним центрами буває затяжний антагонізм, наприклад, між Асирією та Вавилоном, межи Спартою та Атенами, Римом та Грецією, Германською імперією та Італією, Туреччиною та арабами і т. д. Наприклад, навіть при дворі одного і того самого монарха носії різних первнів та засад можуть не тільки зустрічатись, а навіть ворогувати між собою, що не заважає їм проте брати активну участь у побудові одного і того самого центру.

Спеціялізація вимагає, щоб носій певного первня цілковито присвятив себе тільки своєму ділу. А найтяжче знаходиться спільна мова між гостро диференційованими представниками різних царин творчости. Проте часто це їм і не буває потрібно. Офіцер генерального штабу не повинен конче цікавитися медициною, а лікар — поезією або вищою математикою. У високоорганізованому центрі кожен, стоячи на своєму місці, являє собою необхідну складову частину цілости.

Все таки координатори цілости не більше центральні, ніж вузькі спеціялісти, гостро обмежені своєю сферою діяльности. Поки координуючий принцип успішно охоплює найрізнородніші царини творчости, рівновага організму, індивідуального або колективного, є забезпеченою. Тому найпліднішими показуються рами найбільше місткі, а не найміцніші. Максимум сили збігається з максимумом гнучкости та широчини, а не з максимумом міцности та підпорядкованости. Мобілізація всіх ресурсів на службі в однієї волі потрібна тільки для вирішальної дії, як звірові для стрибка; а при всіх інших обставинах потрібна пристосовність, тобто здатність до метаморфоз. Ідеалом, який майже ніколи не трапляється на практиці, було б поєднання граничної гнучкости з неухильною цілеспрямованістю. Все таки при всяких метаморфозах треба, щоб координуючий принцип зберігав контроль над цілістю, не підлягаючи ніякому частинному або сторонньому впливові.

Представники різних первнів у складі одного і того самого центру діють незалежно один від одного, не тільки не координуючися свідомо, але навіть не знаючи нічого один про одного, просто один одним не цікавлячись. Вищі форми координації діють органічно, мимохіть і несвідомо, а тому і безпомилково, як внутрішні органи здорового людського тіла. Втручання в координацію раціональної свідомости майже неминуче приводить до помилок і до якісного обниження царин діяльности, що підлягають координації.

VII

Трагедія нашої епохи в тому, що центр, який нормально повинен був прийти на зміну Західній Европі, що вичерпала свої можливості, — Східня російсько-германська Европа з включенням лімітрофів: України, Румунії, Угорщини, Польщі, Чехо-Словаччини та інших, а також найцінніших старовинних культур Грузії та Вірменії, — цей центр є спаралізований отрутами, що їх виділяє надщерблена Західня Европа: марксизмом, гітлеризмом та іншими формами нелюдського і антикультурного циклопічного тоталітаризму.

Як у житті окремої людини, так і в житті цілого народу або всього світу втрата центру є втратою рівноваги.

Це нещастя можна направити, — але, звичайно, тільки при умові, що всі зусилля будуть скеровані на шукання та створення центру, кращого і стійкішого, ніж колишній, утрачений.

Болючий похід від центру до центру і є творчим зростанням. Страшною є не втрата центру, а зупинка в дорозі на раз назавжди знайденому, задоволення з того, що вже є, боязнь риску, відмова від шукання труднішого, але кращого та вищого.

ЕММА АНДІЄВСЬКА: КОРОТКІ ІСТОРІЇ

ВІДДАЛІ

Це я кажу не тому, що я їх володар і що мої піддані визнають лише тоталітарну владу, хоч їм ніщо не заважає перейти до сусідів, оскільки кордони моєї держави не позначені навіть дорожніми каменями, і сусідні держави, де панує інший устрій, розрізняють, де починається моя держава виключно по запаху, бо я, як кожний тоталітарний володар, знаю, що моя влада нетривка і тому велю насаджувати по всій країні помпезні сади, рити канали, по яких можуть ходити й океанські пароплави, канали, вже сама назва яких викликає жах і подив, і споруджувати найпотворніші будівлі, які я велю називати вавилонськими баштами і які видно з кожного найвіддаленішого кутка моєї держави, аж мої піддані не можуть вночі спати навіть при завішених вікнах, бо вигляд споруд, освітлених з мого наказу вдень і вночі, відбирає в них сон, — а щоб цими будовами подразнювати людську уяву і утримувати у моїх підданих ілюзію, що вони живуть в найліпшій країні світу. Я їм велю насаджувати сади. Я їм кажу, що сади, які я велю насаджувати, найліпші, і це настільки діє на людей, що навіть мешканці сусідньої країни, де всього вдосталь і де нема тоталітарного господаря, спокушаються тими садами, які в дійсності ніколи не виростають і які далеко мізерніші, ніж найзанедбаніші у них на батьківщині, і переходять в моє володіння, яке складається з піску, каменю, підданих і моєї волі. Так, моя воля справді велика, можливо, це вона перетягує до мене людей з інших держав, бо варто лише подивитися на перше-ліпше перехрестя в моєму володінні, на привітання, навіть почути, як дихають мої піддані, щоб переконатися, наскільки вона всеохопна. Адже тільки їй я завдячую, що ніхто, крім мене, не знає, що моя держава уздовж і вшир має усього кілька метрів, хоч віддалі, які існують в моїх володіннях для людей з сусідніх держав через надмір уявних віддалів в головах моїх підданих, віддалі, які я їм суґерую, робляться неосяжними, і про мою державу ходять леґенди, що ще не було людини, яка обійшла б або об'їхала її хоч в одному напрямку. Про справжні віддалі в моєму володінні знаю тільки я, але якби мені захотілося оголосити це не тільки своїм підданим, які лише здатні виконувати мою волю, а й мешканцям сусідніх держав, то і вони не повірили б, настільки вони переконані в безмежності моїх володінь. Звичайно, я не хочу цим сказати, що мені дуже кортить будь-кого переконувати, як моя держава виглядає в дійсності, але мене не тішить така покора, така відданість моїй волі. Справа в тому, що я люблю справжні віддалі й

інколи я потребую страшного самоопанування, щоб не піддатися спокусі зупинитися і поглянути на ті великі віддалі, які дано бачити тільки мені, тільки після цих віддалів вже нема повороту, і якби я на них хоч раз глянув, то після того навіть і місця не можна було б відшукати, де колись стояла моя держава.

ПРОСТОРИ

Почавши у вільні від праці хвилини колекціонувати простори, не мігши більше дивитися, як люди розкидаються просторами, які їм дано при народженні, я ще не уявляв, яких розмірів набере моя колекція. І все почалося з того, що одного дня я просто не витримав, дивлячися на сліпучий простір, який відкривався кожного разу, як мій колеґа, що носить перевіряти до мене статистичні таблиці, починав сплескувати руками, нарікаючи на світ і людей. Переконавшись, що нікого поблизу нема, я запропонував йому за мою місячну платню відступити мені той простір, який відкривався кожного разу, як він розводив руками. Я навіть опустив очі на акти на столі, щоб поглядом не зрадити, наскільки мені хотілося мати його простір, бож я знав, що такий первинний простір, куди ще не ступала нічия нога, де повітря аж рипіло від свіжости, вартий і річної платні, але мій колеґа вирішив, що я жартую. Він глянув на мене, подумавши мить над тим, що мій жарт до нього не дійшов, але незручно показувати, що він не розуміє мого жарту або що мій жарт недотепний, посміхнувся і, махнувши рукою востаннє, бо після того, як простір став моєю власністю, він уже не розмахував руками, нарікаючи, що в нього від різких рухів коле в серці, заявив, що я можу мати його простір задурно. Він, здається, так і до смерти не зрозумів, що подарував мені простір, якому позаздрив би не один могутній володар, хоч я, бувши засадничо чесною людиною, кілька разів нагадував, бачачи, як він у розмові, забуваючи, що в нього вже нема колишнього простору, сплескує руками і тоді хапається за серце. Але люди вірять очевидно лише в те, у що їм найзручніше вірити, мої роз'яснення не мали жодних наслідків, і так я став власником свого першого простору. Після цього я назбирав чимало просторів, навіть не розвинувши якоїсь особливої системи, щоб дешевше поповняти свою колекцію. Люди на диво не цінували простору, який вони носили з собою, все це лежало роками не використане, і я зробив висновок, що люди простором не цікавляться. Адже моє найбільше надбання, половину всесвіту з кількома галактиками, я набув у волоцюги на вокзалі за півпляшки вина за кілька хвилин до того, як сідав у потяг, щоб їхати до одного мого колеґи. Мені аж прикро згадувати, що коли я натякнув йому про цінність його простору, не воліючи його ошукувати, то він перелякався, що мені шкода півпляшки вина за, як він висловився, «свіже повітря», і я поспішив замовкнути, щоб не втратити простір, який ладен був уже вислизнути у мені з-під рук. З часом

я став таким багатим, що багатства перестали цікавити мене, та й зрештою, що я міг ще хотіти, коли на землі не існувало людини, яка була б спроможна відкупити у мене хоч частину моїх надбань. Я мусів би бути задоволений, але я не можу сказати, що я щасливий, бо мій сусід, старенький рентнер, що живе наді мною, має невеликий шматочок простору, який він не продає, шматочок простору не більший за мій капелюх, але цей маленький клаптик простору межує з Богом, і це те, що зводить всі мої багатства нанівець.

РІКА

Я вирощую у вазоні на вікні невеличку ріку, хоч моя господиня, яка прибирає у мене кімнату, кожного разу запевняє, що це в найліпшому випадку блюдце з водою, але я не надаю цьому значення, бо вона хворіє на базедову хворобу, у неї круглі очі, і тому вона бачить усі речі круглими, а що я це знаю, то не варто витрачати на неї уваги. Хіба це зрештою для мене важливе, адже я вирощую ріку не для того, щоб збільшити світ на ще одне водоймище, а тому, що з моєї останньої подорожі я привіз кілька зернят води, яку мені раз довелося бачити в пустелі, води, яка після того не дає мені спокою. Якщо мої зернята приймуться, і я побачу перші пагони, то я знову почую ту пустелю і воду, яка мені з'явилася тільки раз у житті і висушила мені всі інші води. Тоді я ще думав, що то тільки пустеля, яка наводить на подорожніх, що їх засипає піском, вологі сади, де кожне дерево є краплею води в пустелі, але я помилився. Тієї води я торкнувся, я тримав її в руці, як тримають пиріжок, і після того я вже ні в якій іншій воді не можу побачити свого відображення, хоч ця втрата мене якраз найменше хвилює. Я зовсім не вирощую ріки для того, щоб мати своє відображення на похваті чи встановити найкоротший шлях в ті володіння, які для мене недосяжні, хоч я знаю, що вони і зараз не далі від мене, ніж тоді в пустелі, але мої очі пустеля затягла корою, я погано бачу, і вони проходять повз мене, не явившись мені, і я, тільки пучками натрапивши на змінене повітря, встановлюю, що вони поблизу. Тоді я йду до вазону і дивлюся, чи зернята не викинули вже пагонів для моєї ріки, бо мені не хотілося б втрачати часу. В моїй ріці не буде ні кораблів, ні мисів, ні взагалі усього того, що водиться звичайно в ріках, крім дуже незначної кількости риб і водоростей, більше для запаху, якраз стільки, щоб вистачило з водоймища зробити ріку, бо для моїх цілей цього якраз досить. І тоді я втішатимусь своєю рікою, бо цією рікою, яку господиня виключно, щоб дратувати мене, називає паршивим вмістилищем непроточної рідини, вважаючи, що титул вода, а тим паче — ріка не гоже прикладати до того, що вже починає мигтіти в моєму вазоні, я завжди могтиму відплисти в простори, в які не в стані донести мене жодний океан.

БОГДАН РУБЧАК

ДЕРЕВА

Небо вітаєте вітами,
сонця струнке заповіти.
Тканими в теміні мітами
хочемо вас зрозуміти.

Прийдем безкрикими кроками
рінню весіннього рання:
квіти співатиме соками
сонця міцне дозрівання.

СТАРИЙ ПОЕТ

Кругами спогади білі
в сіті марив жаских;
заховані в чорному зіллі
в'ються вовчі стежки.

Схрещуються на скронях
сліди непрощенних ніг —
на скам'янілих долонях
бачиш далеч доріг.

Бурі обличчя зрили,
бо риють обличчя брил,
а в плечах твоїх похилих
загоєна стигма крил.

СЬОГОДНІ ВЖЕ НЕ КВІТИ

Хризантемами зло вже не світиться
в вечорах, що мов яд, мов полин;
в нім немає вже місця для місяця,
оксамитних пороків і вин.

В нім немає дощу злотолезого,
навіть плюшу дешевих неслав —
Сатана божевілля тверезого
дим отруйний в квартали послав.

Не шукай, добрий, зла в літніх зорях —
його чистий, безкровний мороз
продукують у лабораторіях,
без поем, без розбещених поз.

В кам'яній, в остаточній самотності,
що забула розпуку і біль,
бачить хтось твої сльози розкотисті,
і безмірно хтось заздрить тобі.

ПАТРИЦІЯ КИЛИНА

МОЛОДИЙ БУЗОК

Пелюстки грому відкривалися
над грубими листками хмар.
Sturm, — казав барометр,
на стіні в старій хаті.

«Чи ти скоро поїдеш геть?» —
дівчинка спитала прабабу.
«Так», — відповіла прабаба.

Віконце розширялося в бузковім листі.

«А коли ти повернешся?» — дівчинка питала.
«Я не знаю», — прабаба відповіла.

На стіні барометр казав: Sturm.
Видно було крізь вікно зелений горб;
там була могила пса, покрита
свіжо зірваним бузком.

ДЕРЕВО

Воно є сито, для мілкої муки сонця.

Воно є сіть,
через яку втікає планктон пташок.

Воно є губка, яка в мілині долини
живиться тінями.

ФАРАОН КАМЕНІВ

У склепу скелі є похований землетрус,
між посудом вже холодним,
й обминають його туристи в автах,
неначе мумію в музеї.
Гори — мов місто,
і хмари, як міст, тінню перейдуть —
повільно пливучий ліс.

ПРОПАҐАНДА

Мої предки вже вбиті:
я саме почула новину по радіо,
і дивуюся, що я існую.

Та тепер я пригадую,
що мої нащадки були давно вбиті,
що новина про них вже є казка —
і довше не дивуюся.

МАРТА КАЛИТОВСЬКА: КАРНАВАЛ З ПОМЕРЛИМ

Я виніс враження, що впродовж якогось часу мене переслідує смерть.

Кожного разу, коли я проходив маленькою вуличкою, що веде до псевдороманської церкви, там відбувався похорон. Як це водиться в латинників, вхід до церкви закривала важка завіса, оздоблена срібною облямівкою і великою літерою «М». Тут панує смерть.

Учора, побачивши це вже втретє поспіль, я зупинився посеред бруку і завагався: зайти мені й цим разом чи ні?

Моє вагання не було острахом перед смертю. Навпаки. Я був переконаний, що в такому випадку ніколи не личить одвертатися і відмовляти померлому в останній пошані, якою може бути наше товариство. Мені здавалося це таким природним, як зарадити в нещасті комусь, кого ви випадком зустріли б на вулиці. А втім запах кадила й свічок, непорушний спокій крив у собі також якусь особливу привабливість, немов хвилевого віддалення від гамору життя й вулиці.

Ні, завагався я тому, що настирлива повторність такої зустрічі здавалася мені досить дивною, немов би призвісткою якогось нещастя. Я тільки не признавався собі в цьому одверто.

Щоб якось вийти з цього й не виглядати перед самим собою легкодушним, я почав розважати в думках, чи немає у мене сьогодні важливих справ або поважної зустрічі. І коли я так розмірковував, а це була дуже коротка хвилина, хтось здалека кивнув мені рукою.

Не знаю, чому спало мені на думку, але мені стало зовсім очевидним, що киває мені смерть, і для мене було це так, неначе кивав мені рукою один з моїх добрих друзів, якого я зразу впізнав.

Мені було ніяково залишатися посеред вулиці, тим більше, що по ній часто проїздили авта, і тому я пішов у напрямі запрошення.

Не було нічого ні особливого, ні страшного. Добродій у чорному смокінґу й циліндрі на голові та білих рукавичках на худих руках (чомусь я це запримітив), виглядав дуже чепурно. Я сказав би навіть елеґантно. Чому смерть завжди уявляють собі без очей і без носа, я не знаю.

Коли я наблизився, він саме повернув до мене своє обличчя з тонкими рисами й сірими очима, і я побачив, що над правою бровою

у нього був якийсь чорний значок, і зауважив, що він мав ту прикмету, яка питома людям великої спостережливости, опертої на чуттєвій частині нашого «я», а не на розумі.

Я відчув, що він охопив мене одним поглядом і водночас мав мій образ, так би мовити, «з нутра». Але зараз він посміхнувся. Тепер я зауважив, що він стояв перед афішею парохіяльного уряду, на якій оголошувалися нові кінопрограми цієї дільниці, з занесенням фільмів до такої чи іншої категорії: лице добродія нагло роз'яснилося, і він ткнув пальцем у те місце, де стояло «Мій дядько». Побачивши на моєму лиці здивування, він попередив:

— Бачите, я часто ходжу до кіна, і по кілька разів на добрі фільми. Моє зайняття досить одноманітне, щоб ним обмежитися.

— Але у мене сьогодні до вас невелике прохання, — докинув він. — Я можу звернутися тільки до когось, кого краще знаю і до кого маю довір'я. Незнайомий пан, з яким ви зараз познайомитесь, не з нашого міста, і в нього три вільні дні. Чи змогли б ви йому товаришувати? Розуміється, якщо у вас немає спішних зайнять.

Я був трохи збентежений і збирався відповісти, але відповідати не було коли. Відкрилися важкі входові двері і мені не залишалося нічого іншого, як увійти в середину. Добродій відійшов, а я просувався наперед, бо там, здавалося мені, мусить бути вияснення.

Я не менше здивувався, коли побачив, що хтось у перших лавках повернувся в мій бік, ніби очікуючи, щоб я наблизився. Саме в другому ряду було порожнє місце, і я зайняв крісло, поклавши на нього книжку й газету, які були у мене в руках. Ліворуч від мене стояв, здається, пан, який оглядався на мене, і крісло, виглядало, було зайняте для мене.

Пан був середній на зріст, шатен, як мені здавалося, бо світло було сильно жовтаве, мав бліде обличчя, але це могло походити від гри кольорів. В одному я був майже певен: що його шкіра мала трохи прозорий вигляд. Мене це зацікавило, але я не міг розглядати його, щоб не звертати на себе уваги.

Відправа добігала кінця. На щастя, домовина лежала за нами, і я нічого не бачив з тієї сумної церемонії. Але в латинників усі відправи відбуваються досить швидко, і скоро люди почали виходити. Я повільно рухнувся. Тоді хтось торкнув мене за лікоть. Тепер я виразно побачив, що особа біля мене була досить худа і ніби прозора. Але думаю, це могла бути так само справа світла.

Ми йшли повільно. Та коли я хотів приєднатися до невеликої групи в чорному біля похоронного авта, то почув:

— Думаєте, в мене є охота йти на власний похорон?

Такий запит трохи мене збентежив, але незнайомий вважав, що винен мені деяке вияснення:

— Вибачте, вас дивує, може, мій трохи неповний вигляд, але на

мені дійсно тільки спідня частина мого тіла, верхня, ви розумієте, була потрібна...

Тепер я зрозумів. Але покищо в мене було тільки одне почуття, саме — почуття вдоволення. Воно було з двох причин. Поперше, я не відчував у тій хвилині ніякого почуття страху, хоч був, як мені здавалося, нормальною людиною. Друга причина мого доброго настрою була в тому, що я оцінював довір'я, яке мені виявляли. Я знав, що така річ трапляється може один раз у житті, і свідомість цього витягнула мене понад звичайне.

— Ви могли б відмовити мені, — вів далі незнайомий, — у послузі, з якою я до вас звернувся.

Він додав:

— Ви мали б повне право відмовити. Але знаєте, мій дядько, від якого я все життя був залежний, був надто скнарою. Я ніколи не виїздив з нашого містечка. Проте мої батьки поховані тут і мене тут ховають.

Він глянув на годинник:

— Так, саме починається. Тепер у мене три дні вільні, заки...

Він не докінчив фрази.

Признаюся, цих кілька слів наблизили мене до нього більше, ніж я думав. Я відчув особливу симпатію, як до когось, у кого було не надто щасливе дитинство. Тепер я помітив виразно на його обличчі меланхолійний вигляд, як у когось, у кого довго болів зуб. Щоб не гаяти зайво часу, я запропонував свої послуги. Нам треба було піти в напрямку центру міста, зайти кудись перепочити.

Перед тим я мимоволі підніс очі на тимпан, на якому два ангели тягнули, ніби шнур дзвона, галузку життя. Голуби метушилися біля лавки, на скверику, де недавно обідали бездомні.

У невеликій затишній каварні недалеко зеленого скверу я замовив пиво. Була мертва година. Коли ми сідали на цератові стільці, кіт, що лежав там, ліниво підвівся і відійшов, не оглядаючись. Це мене збентежило. Коти ніколи не відходили у моїй присутності.

Спритний хлопець приніс нам пиво і поглянув на одну руку мого знайомого. Я теж помітив. Один палець його правої руки був трохи синій. Рука мала блідість алябастру, але світло, яке вливалося крізь жовтаві вітрини, було радше жовте.

Важливішим було те, що коли ми мали розпочати нашу розмову, біля нашого столу з'явився раптом новий персонаж. Я кажу — раптом, бо ніяк не запримітив, звідки саме він надійшов.

Я подумав, може це ще один кельнер, який підійшов помилково до нашого столу. Він був одягнений у чорне вбрання, що кроєм могло нагадувати смокінґ, але мало якісь відмінності. При чому він не мав краватки, і це, очевидно, бентежило його. Але зате з кишені звисала велика червона шовкова хустка. В лівій руці, трохи за спиною, він притримував капелюх. Поглянувши уважно на нас, поспитав:

— Чим можу панам служити?

Я був трохи здивований, підніс руку, щоб вияснити справу, але нагло мій знайомий поспішив:

— Дякуємо, ми саме скінчили.

Він підвівся, взяв мене за плече і потягнув до дверей. Сам швидко йшов, і я майже підбігав за ним. Тепер тільки я пригадав, що ми не встигли розрахуватися за пиво. Від каварні біг за нами хлопець і вимахував руками. Я пробував зупинитися, але незнайомий держав мене кріпко за рукав і не дав нічого вияснити.

Як воно сталося, що ми опинилися майже у протилежній частині міста, мало мені відомій, — я не знаю.

Ми стояли посередині невеликої базарної площі. Її замикали вулиці з старими обдряпаними будинками, і деякі з них виглядали радше на хижі, які сиділи приховано, ніби соромилися своєї присутности. Інші мали позакривані віконниці і виглядали зовсім пласко, зовсім без виразу. На одному розі стояв будинок аптеки з зеленим хрестом і медичною емблемою.

А посередині площі розташувалася дитяча каруселя. Вона стояла бундючно і була подібна до малої дитини, яка набрала відважної пози, перецінюючи свої сили.

Саме грамофонна скринька розпочала галасливу бульварну мелодію, в якій було багато відчуття, вона дихнула на мене атмосферою радше надвечір'я, а не пополудня. Каруселя повагом пішла в оберт, заграли баскі коні, два леви грізно наїжачили гриви, а за ними безстрашно їхали змоторизовані частини. І в усьому тому парадному й шумливому запрягу їхала тільки одна маленька дівчинка. Вона сиділа у візочку, запряженому трьома білими кіньми, в руках тримала віжки і за кожним разом, коли середущий з них підносився на бігунах і дзвонив дрібно дзвінками, вибухала тоненьким сміхом. Сміх був заразливий, і я теж сміявся.

Але рівночасно, в ту ж саму хвилину каруселя і ця маленька дівчинка дали мені такий вірний образ життя, що я сам здивувався. Як часто ми безстрашно і відважно сідаємо у фантастичний запряг, у якому несе нас наша дитяча відвага і фантазія. І немов у цієї ж маленької дівчинки страх проблискує тільки митями... навіжений людський страх і самотність.

Обернувшись до незнайомого, я побачив, що й він усміхався. Він виразно помолодшав. До того у дорозі він мусів загубити капелюха, і тепер його темна чуприна робила його обличчя менш суворим. Він вловив мій погляд і наблизився.

— Починаємо від дитинства. Бачите, я помолодшав ніби. Чи траплялося вам колинебудь у дитинстві таке, що ви безмежно чогось бажали? Від того немов би залежало все ваше існування і весь світ втратив у ваших очах вартість... До нашого містечка приїздила кожної осени така каруселя. Кажу «приїздила», бо інакше напевно

вона залишалася б цілий рік. Я добре пригадую. Там було два чи три авта, візок, запряжений козою, великий лебідь, але мою увагу приковували двоє осідланих коней. Чому саме вони полонили всю мою дитячу істоту, я не пригадую. Знаю тільки, що я ніколи не міг сидіти в сідлі. Мені не дозволяли. Моя тітка, яка була шанобливою дамою, вважала негідним возити мене на коні на базарній площі. І все життя мені того бракувало. Може це дитячий інстинкт привів мене під каруселю.

Його довір'я трохи мене збентежило. Я не думав, що він може бути сантиментальним, тобто сантиментальним по-людському. Найгірше було те, що його слова будили в моїй душі дуже безпосередній відгук. Я мав також своє забуте дитинство. Власне, не забуте. Воно напухало, мов чиряк, десь там, під котроюсь поволокою. Я давно відчував це і боявся, що колись він може вибухнути, вирватись назовні.

Чому незнайомий штовхав мене в минуле? Хоча б навіть у своє власне. Але чи тому саме небезпека не була однакова? Ніколи я не відчув так сильно, як тепер, що брак чогось може однаково єднати двох людей, як і спільне посідання. Я ствердив це на собі, здається, вдруге в житті, бо, очевидно, цей незнайомий будив у мені більше симпатії, ніж я думав. З того міг вийти конфлікт.

Але покищо я мовчав. Мені здавалося, що найкращою тактикою в нашому ставленні може бути дискретність.

Коли я знову обернувся, шукаючи його очима, він стояв біля власника каруселі, невеликого дядька, одягненого в темносинього кольору виношене вбрання і з червоним шалем круг шиї. Незнайомий либонь його про щось розпитував, а тутешній пояснював, показуючи в бік широкої вулиці.

— Нам треба піти в тому напрямі, — звернувся він до мене. — Якщо ви дійсно згодні мені товаришувати. А втім ви погодилися? Безумовно піти зо мною і на всякі дурниці?

Він посміхнувся.

Тепер ми йшли широкою вулицею, і провадив не я, а він. Це мене трохи бавило, і я був радий, що на мені не буде тяжіти вся відповідальність.

На широкому бульварі було мало людей. Це була ще така година, коли діти сиділи в школі, а старші у своїх бюрах. Ті, кого ми зустрічали, були справді без зайнять, а йшли за своїми справами або просто на прогулянку.

Так минули ми добродія, що провадив на смичі невеликого, затовстілого песика, який, видно, за довгі роки навчився йти спокійно за ногою свого пана, перебравши деякі звички, що, мабуть, притупляли в ньому звірячий інстинкт. Якась молода ще жінка в сірому темному плащі і з безладним волоссям несла велику коробку. Я помітив, що її права нога була тісно перев'язана понад кісткою. Ще йшов хлопець із кривими, ніби переломаними, ногами, що продавав квіти і

по-дурному усміхався. Вилинялий колір листя каштанів пригадав, що вже осінь. Саме проїхав віз, навантажений мішками вугілля.

Я тепер упізнав, що ми йдемо в бік великої площі. Це була одна з тих, де постійно панував найбільший гамір і де увечорі просувалися натовпи людей. При вулицях, які оточували її, містилися великі крамниці, в яких можна було купити, все, що завгодно. На вулиці, на висунених столах, продавано усілякі дрібнички: олівці, бльокноти, нитки, солодощі. Але нас цікавило інше.

Ми підійшли до великої каруселі, колосальної споруди, з кабінками у формі літаків. Вона стояла ще тихо, ніби птах, який пасеться перед відлетом.

Була пора раннього пополудня. Дітей ще не було, і тому нас цікаво розглядали перехожі, а власник, побоюючись, що ми відійдемо, заохочував, гукаючи:

— Зараз рушаємо, прошу займати місця!

Ми зовсім не думали сідати поруч, хоч місця у півникові було на двох. Признаюся, мені було трохи моторошно, хоч сам не знаю, від чого.

Глянувши у протилежний бік, я побачив, що незнайомий мостився і руками шукав догідного місця на поруччі, бо музика грала вже веселу мелодію і літаки мусіли б зараз злетіти вгору.

І тут сталося раптом несподіване. В мою кабінку сів якийсь добродій, але робив це так зручно й поквапно, що я не встиг розтулити рота, коли він сидів уже навпроти мене. Літак саме почав підноситися.

— Це нахабство, — вигукнув я. — Чи ви не могли сісти в одну з порожніх кабінок?

— Ясно, я міг. Але я шукав нагоди, коли ми могли б спокійно поговорити.

Я впізнав його. З кишені визирав кінчик червоної шовкової хустки, але тепер він був без капелюха.

— Мені прикро, що мушу робити це силою, а не ввічливо, як належало б. Але в першу чергу ви мусите зрозуміти одне. Я зовсім не був змушений до цієї розмови. Ви могли б, наприклад, прекрасно опинитися на землі.

Він злісно посміхнувся.

Я пробував боронитися:

— Яким правом ви надокучаєте мені? Загалом я не маю ніякої приємности провадити розмову з типом, якого не знаю.

Він розсердився:

— Чому ви пропонуєте комусь ваші послуги, не маючи права виходити поза те, чим ви є? Ви не подумали над тим, що ваша особа може внести непотрібний заколот у деякі справи.

Потім додав:

— Я розумію ще, коли б ви були поетом або філософом, вашу

екстравагантність можна було б зрозуміти й виправдати. Я сам знав особисто одного поета, який виходив часто поза реальне. Він наче б то час від часу проходжувався по вузенькій жердині кидаючи погляд то в один, то в другий бік. Я запевняю вас, він бачив багато дечого, чого ніхто інший не міг побачити. Він писав про це і мав великий клопіт. За ним ходило багато цікавих і найбільше жінок. Жінки відчувають такі речі тонше. Але він мав одну велику прикмету. Він ніколи не втручався в чужі справи. Ні, він не був бухгальтером.

Мене сильно вразило те, що він сказав. Але тому що в мене було почуття гумору, я усвідомив нагло несамовитість ситуації і нашої розмови. На трьох пасажирів, які користувалися цією модернізованою розвагою, я один був тільки зовсім живий. Я подумав про власника каруселі, якому припровадив «клієнтів», і хотів побачити його в цю хвилину та поділитися моїм досвідом. Чи він був би радий? Думаю, що ні.

Я глянув на мого противника іншими очима й щиро засміявся. Поли його піджака рвалися до лету, і між ними він здавався кумедним птахом. Мені пригадало це безглузду, а може й дотепну рекляму на електричну праску, на якій, в шаленому темпі їхала дівчина, везучи перед собою гору наскладаної білизни. Я щиро засміявся. Признаюся, в душі бажав йому прикрости. Я уявляв, що крутіж вирве його червону хустку й понесе її на дерево або закине на високий димар. Але тепер сталося зовсім щось інше. Наша каруселя зменшила швидкість і затрималася в повітрі.

Він тріюмфував. Його крила осіли, і він набрав вигляду нормальної людини, поминаючи ненормальне оточення.

Я почув, що він продовжував розмову:

— Очевидно, ви уявляєте собі дуже просто вашу вічність. Розчиняться ворота, і ви увійдете туди з клунком ваших дрібних справ і звичок, з поняттями дня і ночі. Ах, ви наївні. — Він чомусь нервувався.

Я змовчав. Я не міг говорити йому, що для мене вічність крилася в шумі дерев, що росли непомітно і постійно були. Так як постійність неба, припливів моря, як постійність сонця. Я думав про тварин. Вони народжувалися, жили і зникали, але вони постійно були. В їх очах крився отой незбагненний людиною спокій — збагнення вічного. Вони жили, не звертаючи уваги на дрібниці, на маловажні справи. Їхнє поняття вічности було просте, переконливе. Я думав про свого кота, з яким у нас були часто розмови про вічність.

Ні, рішуче цей добродій був мені надто чужий, щоб говорити з ним про такі справи. Тому я спитав:

— А ваше уявлення?

Ми все ще стояли на місці, але тепер загорлав гучномовець: «Мотор хвилево зупинився. Просимо спокійно почекати його урухомлення».

Добродій продовжував:

— Ви не повірите мені, коли я скажу, що мені, за вашим розрахунком, більше двох сот років і що я міг би посидіти тут, біля вас, добрих кілька днів, але все те не має для мене ніякого значення. Я поза часом. Але зустрінутися з вами — у мене була інша мета. Власне ви перешкодили... — Він замовк.

І в ту мить він повернув голову в бік мого незнайомого. Тепер я побачив з жахом, що його не було на старому місці, себто в човні, де він сидів. Раптом я почув, як мене схопили його руки і піднесли вгору. Потім ми обоє спускалися вниз по металевих частинах, і в міру наближення до землі під нами зростав натовп цікавих. З'явилися навіть охоронці порядку.

Ми обтріпали наш одяг, протиснулися крізь натовп і потрапили якраз на автобусну зупинку.

— Чи можна виїхати кудинебудь за місто?

Ми мали щастя. Автобус саме над'їхав. Спершу ми їхали рухливими дільницями, минали вулиці, що захлистувались шумом авт. Потім доми ставали щораз рідші, і я пригадав, що давно не бачив садів. На кінцевій зупинці ми висіли і за кілька хвилин лежали один біля одного на горбі, вкритому витертою травою. Колись тут мусіло бути стрільбище, бо недалеко, внизу, тягнувся довгий і широкий рів, який нагадував старе русло ріки, але він був обведений двома високими насипами.

Ми закурили цигарки. Мене здивувало те, що я почув себе радше щасливим.

— Увертюра до вічности, — промимрив немов до себе незнайомий. Мене це не збентежило. Я рахував невеликі хмаринки, що перебігали над нами.

— Вам сподобався такий день?

Він зрозумів. Потім докинув:

— Ніщо не дає вам більшого задоволення, як почуття відірваности від зовсім буденних і нецікавих речей. І почуття, що ви можете замішатися між речами і зникнути.

Я був згідний з ним. Він пригадав мені один епізод. Було літо, і я перебував останній день над морем. Того дня увечорі я стояв на невеликій курортній станції і очікував поїзду. На заході небо запалювалось багряно-брунатними пасмами, і пастелеву синь залили сильні кольори. Нагло я відчув непереможне, сильне бажання залишитися і розплистися у всесвіті, понад людьми, не залишаючи по собі найменшого сліду. Я уявляв, що це могло статися без потрясень для мене й оточення. Чому людині не мав би бути приступний дар, яким наділена природа?

Але зараз після того я зрозумів, що для людини така річ неможлива. Що тільки в природі відбуваються такі явища таємно й непомітно, що тільки там приходять перевтілення і зміни, які не мають потреби ніякої поліційної реєстрації. Свідомість того була для

мене незвичайно болючою. Я зрозумів, що людина є найбільш зматеріялізованою, найнещасливішою з усіх істот.

Ще більш болюче подіяло на мене те, що знайома, у якої я перебував і якій написав зараз про моє незвичайне переживання, не тільки не зрозуміла мене, але висловилася, що я екзальтована людина, яка вигадує щось особливе, щоб імпонувати іншим.

Це було й частинною причиною того, що я втратив до людей довір'я. Я також почав сумніватися в тонкості їхнього розуму і здібності відчуття.

Що більше. Я переконався також, що вони так знизилися до матеріяльної вартости своєї істоти, що основним для них ставало лише те, що можна було схопити руками, оплатити грішми, виміняти на щось, що має реальну вартість. Вони перестали бачити в розумінні відчувати.

— Я знаю, про що ви хотіли б зараз почути, — перебив тишу мій незнайомий.

— Я не можу вам зараз нічого ще сказати, бо сам не знаю. Але покищо відчуваю одне: відірвання від речей і людей, а того я найбільше боявся, є незвичайно приємним явищем. Я почуваю себе вільно, і ні за чим немає у мене жалю. Я думаю, що це не тому, що я не був ні до кого прив'язаним або у мене не було нікого близького. Але людська прив'язаність — така нетривка й така недосконала. Вона набагато більше недосконала за приязнь тварин. Існує ще дружба, але вона стає щораз то рідшим явищем. Вона губиться за мертвими словами конвенансів і все, що у нас щире, спонтанне, прикриває часто плащик сорому. Моє відчуття тільки тепер стає інтенсивнішим, і мені здається, що все те, що було випадкове у нашому житті, що не мало глибшого значення, справді зайве.

Він замовк, потім оживився:

— Але бувають у нашому житті епізоди, які конче варто зберігати. У першу чергу ті, що торкаються нашого дитинства, потім інші, які нагадують нам його. Фізично вони не мусять мати нічого спільного з дитинством. Але з його інтенсивністю переживань, з його необрахованою щедрістю.

Він продовжував.

— Не дивуйтесь, що я аналізую тепер деякі випадки, які, як могло б здаватися, не матимуть ніякого глибшого значення для моїх майбутніх днів. Я відчуваю, що кожен зберігає на ціле життя свою особовість без уваги на те, де йому не довелося б жити. Бо тоді яка була б ціль того, що ми народжуємось іншими?

Я помітив, що він був трохи схвильований.

— Часом є епізоди й люди, з якими ми зв'язуємось і шукаємо з ними контакту в тій чи іншій формі. Я думаю, того не вимазує нам ніхто з душі. Нашим життям керують не філософські чи інші теорії, але малі, часто непомітні зудари. Я ніколи не думав говорити вам

саме тепер, на початку нашого знайомства. Але може воно і краще. Ви зрозумієте.

— Чи знаєте, що дуже малий епізод в житті навчив мене людяности? Я не думав заколочувати наших спільних коротких вакацій поважними розмовами, але це може вас зацікавити.

— Я згадував вам, що ніколи не покидав нашого містечка. — Мушу додати, не покидав його для приємности, для розваги. Але мене вирвала з нього війна. Я закінчив саме двадцять перший рік життя, і мене зараз мобілізували, я не встиг перейти потрібного вишколу. Все було таке непередбачене. Наскок німців, і я, не знаю добре, як це сталося, опинився в полоні. Опісля я старався виривати з пам'яті всі жахіття. Ви розумієте, мені було всього двадцять два роки. Нас повезли на схід. Там, я побачив все, що можна було бачити, щоб зберегти на все життя образи жорстокости. Але я походив з дрібноміщанської родини і виховувався в досконалій байдужості до чужого оточення і до людей, з якими я не мав справи. Я мало цікавився подробицями, які стосувалися інших.

— Одного дня нас гнали великою валкою, яка напевно розтягалася на сотні метрів. Вона нагадувала пораненого велетенського плазуна, який важко просувався вперед, крутився своїм тілом, немов шукаючи полегшення, і залишав за собою часті сліди крови.

— Того дня наші погоничі вирізнялися особливою нестерпністю. Вони наскакували на наші ряди і випростовували їх ударами. На лихо, на моєму пірваному чоботі урвався мотузок, і я нахилився, щоб його зав'язати. Ледве не впав під ударом німця, який кляв і гнав мене чимшвидше наздогнати мій ряд. Але мою увагу прикувало щось інше. З торби вилетів кусень хліба і застряв у болоті. Заки я метнувся, чобіт німця засунув хліб у болото. Він ударив мене в лице, але весь час я думав про одне: темний і сухий окраєць хліба. Я був молодий, і мене заїдав голод. Незабаром наша колона зупинилася край шляху. Тоді хтось торкнув мене за плече і худа рука простягнула мені кусень хліба.

«На сину», — то були слова, які я зрозумів пізніше. Покищо я затямив їхній звук і ще щось інше. Сірі, глибоко запалі очі. На їх дні таївся вогник людського співчуття. І коли я ще дивився мовчки на нього, він поклав хліб до моєї торби.

— Я зрозумів пізніше. Почав виразно розрізняти. Були одні, які кляли й насичували все те нестерпне ще нестерпнішим брудом. Інші мовчали. Я бачив інколи того дядька, ніби задивленого в інший світ. Часом він хрестився. Ми забували, що існує Бог. Він ні. Я пізнав. Земля і люди були інші. Це після того, коли я передумав про хліб. Мене ніхто ніколи не вчив віддавати останне. — Він замовк.

Я не порушував тиші. Я розумів, що слова проганяють часто те, що не висловлене поміж словами. Може я помиляюся, але мені зда-

валося, у його голосі була нотка зворушення. Чомусь він закрив обличчя рукою.

Над нами низько пролетіла ластівка, хоч власне я не був упевнений в тому, чи то не лилик. Світ всувався у сірий зарукавок присмерку. Почав сідати туман.

Ми поверталися у місто старим автобусом, який немилосердно тряс, часто затримувався на перехрестях перед червоним світлом і на зупинках. Раптом я відчув сильний голод, і в середині мені стало млоїти. На вулицях щораз частіше появлялися освітлені вітрини маґазинів, між ними багато булочних і м'ясних, що, очевидно, збільшувало мій апетит.

Але мені було незручно говорити про це моєму незнайомому тим більше, що, на моє здивування, він мугикав щось під носом, і я навіть почав пізнавати рефрен тієї веселої мелодії.

Тепер вулиця поширилася і щораз то частіше появлялися ресторани й кавярні. Народ повертався з праці. Йшло багато хлопців і дівчат. Вони гомоніли, жартували, сміялися. Фабрики замкнули до завтрішнього дня їхню працю і втому. Вулиця дихала відпруженням. Ясні вистави веселили ранній осінній вечір, наливали його теплом.

— Вийдемо? — поспитав раптом мій незнайомий.

На зупинці висипало багато людей, і хтось наступив мені важко на ногу. Щоб заглушити біль, я почав насвистувати військовий марш, і до мене зараз пристав якийсь добре на підпитку добродій. Він почав переконувати мене, що ми нерозлучні приятелі і що недалечко, в «Ізабеллі», прекрасне вино. Щоб більше переконати мене, він витягнув з-під поли пляшку, обвинену червоною хусткою. Тепер добродій обіймав мене одною рукою і співав на все горло:

Моя щебетушко, відчини вікно...

Мій незнайомий ішов досі обережно за нами і мені здавалося, його все те знаменито бавило. Тепер він навіть підійшов до нас, схопив мене під руку, і ми пішли втрійку.

Не треба додавати, що ми виглядали на знаменитих п'яниць. Ні один, ні другий не випускали мого плеча. Мене шарпали то в один, то в другий бік, а при тому, добродій вимахував мені перед носом пляшкою і горлав:

— До «Ізабеллі», до «Ізабеллі»!

Очевидно з'явився охоронець порядку. Спершу він мирно стояв осторонь і посміхався.

Але біля нас нагромаджувалися цікаві, і це утруднювало просування вулицею. Тепер поліцай уже наближався до нас діловито. Він був яких два метри перед нами, коли я відчув, що руки моїх компаньйонів звільнили мене і вони шугнули в протилежні боки, я сам не знаю, як це сталося, що так несподівано вони зникли в натовпі.

Я був у дурному становищі, бо поліцай поставив мені кілька питань і хотів знати, хто були ті люди. Він був дуже здивований, коли

я запевняв його, що ні одного з них не знаю, що, зрештою, було щирою правдою. Він покивав головою і виразно дав зрозуміти, що не високої думки про мене. І мав на це повне право.

Але в ту мить мене огорнуло досить неприємне почуття: несмаку і невдоволення. Я добре зрозумів чому. У моїй душі прокинулося до незнайомого почуття приязні, я відчував це зовсім ясно. І саме в цю мить хтось з нас зрікся її. Але хто саме? Він чи я?

Я ще думав про комізм ситуації і в мене було досить почуття гумору, щоб радше думати про розгубленість поліцая і звинність моїх компаньйонів.

Але приязнь мала для мене велику ціну, тому я навіть трохи був схвильований. Я так страждав вже один раз у житті, і саме тоді усвідомив, що найтривкіше з почувань, найтепліше — саме приязнь. Єдине почуття, яке родиться не тільки поміж людьми, але також між людьми і тваринами. Воно стоїть і понад любов'ю.

Я мав у житті свої любовні трагедії, коли мені здавалося, що життя втрачає для мене весь свій глузд і вартість. Але я усвідомив досить швидко, що базою справжнього кохання є не що інше, як приязнь. Власне останній раз врятувала мене від важких переживань нещасного кохання приязнь. Тільки тоді я побачив усю грубість того, що в один час могло називатися коханням.

Я зустрінув мого знайомого на розі вулиці. Він чекав на мене. З його очей я впізнав, що він читав на моєму обличчі закид.

— Я розумію вас, — звернувся він до мене так, немов би ми продовжували розмовляти.

— Вам дивно? — спитав я.

— Ні.

Тепер я навіть не запримітив, що не вів з ним перед тим розмови і що ми продовжували її на основі моїх думок. Але така «дрібниця» здавалася мені зовсім природною.

ОСНОВА

ЮЖНО-РУССКІЙ ЛИТЕРАТУРНО-УЧЕНЫЙ

ВѢСТНИКЪ

«Добра хочю братьи и Русьскѣй Земли.»
Владимірѣ Мономахѣ.

1861

ЯНВАРЬ

ПЕТЕРБУРГЪ

ВЪ ТИПОГРАФІИ Н. А. КУЛИША.

Рівно сто років тому появилося перше число «Основи», що відограла визначну ролю в розвиткові української літератури. В одному з ближчих чисел «Сучасности» про «Основу» буде надрукована стаття проф. Д. Чижевського (від нього ж редакція дістала репродуковану тут знятку титульної сторінки згаданого журнала)

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ: ДРАМАТУРГІЯ О. КОРНІЙЧУКА НА ТЛІ РАДЯНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПОБУТУ

З НАГОДИ ЙОГО ОСТАННЬОЇ П'ЄСИ

З кожної чергової п'єси О. Корнійчука роблять велику подію. Преса зчиняє реклямний галас ще перед її появою, провідні театри Києва й Москви наперед заготовляють для неї місце в репертуарному пляні, і режисери вже стоять напоготові, як кухарі з ножами в ресторанній кухні до свіжої риби, якої ще не привезли. Але напевно всі, за винятком хіба самозакоханого автора, знають, що цей шум штучний і п'єса не варта його. Чому в такому разі це робиться? Відповідь треба шукати в механізмі тоталітарного суспільства, в якому пильно дотримуються ієрархії. Як у партійному апараті перелік починається з членів президії ЦК і далі за суворо визначеною ґрадацією вниз, так і в мистецтві ніхто не сміє переплутувати імен і мусить знати, кого поставити на першому місці. В авреолі першого бліднуть усі, що стоять за ним, хоча б вони й були талановитіші від нього. Доки живе Г. Уланова, ніхто не здобуде імени в балеті, доки виступали на сцені І. Паторжинський і М. Литвиненко-Вольгемут, молодь, незалежно від міри таланту, стояла на задньому пляні. І хоч би які кльовнади виробляли в своїх писаннях на старість Ю. Смолич і П. Панч, вони зберігають своє почесне місце в списку, зарезервоване їм раніше. Те, що віршує сьогодні Володимир Сосюра, стоїть не вище низькопробної графоманії, але четверте чи п'яте місце в списку поетів належатиме йому до кінця його днів. За цим самим законом у списку драматургів на першому місці стоїть О. Корнійчук. І навіть як усі знають, що тут щось не в порядку, ніхто не насмілиться піднести голос проти ієрархії. А що безглуздість такого ієрархічного порядку люди відчувають, це проривається (хоч і несміло) в критиці.

Так відразу ж після прем'єри нової Корнійчукової п'єси «Над Дніпром» Євген Кравченко в «Радянській Україні» від 2 листопада 1960 дуже обережно натякнув на слабості п'єси:

«...цілком природно, що в драматурга інколи бувають певні промахи, недоробки. Скажемо зразу, що деякі недоліки властиві і новій

комедії „Над Дніпром". Наприклад, хотілося б побачити більш виразну характеристику деяких персонажів . . .» і т. д.

Але навіть на таку скромну критику потрібно було, мабуть, не менше, як погодження в ЦК, і можна розуміти, чому обережний критик мусить зрівноважувати один такий абзац цілим каскадом похвал, якщо взяти до уваги позицію Корнійчука, — члена ЦК КПРС, голови українського парляменту і лавреата всіх можливих нагород, який свого часу умів здобути ласку навіть самого Сталіна.

*

Коли теоретики соціялістичного реалізму говорять про пізнавальне значення радянської літератури, вони мають на увазі таку своєрідну пізнавальність, яка сама себе заперечує: підмалювання радянського життя рожевими фарбами так, щоб бажане видати за дійсне. Одначе письменник вживається в побут, перестає відчувати його потворність і, сам того не помічаючи, дає тут і там образки, які дійсно мають моторошне пізнавальне значення, хоч і протилежне бажанню автора. Цього не можуть уникнути навіть найправовірніші письменники, не виключаючи й Корнійчука.

Маючи на оці щось зовсім інше, він у новій п'єсі «Над Дніпром» дав як основних персонажів два типи голів колгоспів, які маштабами свого самодурства не поступаються щедринським кріпосникам. І якби йому хто вказав на викривальне значення цих типів, Корнійчук сам би здивувався, бо обидва вони улюбленці начальства, відзначені високими нагородами. А тим часом колгосп для них — власний маєток, у якому від автомашин і моторових катерів до колгоспних ресторанів — все до послуг голови. При одному з них (Македон Сом) невідлучно тримаються два колгоспні льокаї — Чапля і Квак. Вони носять за Македоном випивку й закуску, а на похмілля глек кисляку, навіть рушник, щоб витирати спітніле чоло «хазяїна». Поводиться ж він з ними так, як найгірший хазяїн не поводився колись з наймитами, і послушенство їх потрясаюче. Ось так:

Квак: А я думаю . . .

Сом: Умри!

Квак: Вже.

Македон Сом у Корнійчука негативний, але колгоспникам від цього не легше, його фаворизує й нагороджує орденами начальство, та й Корнійчук не покарав його в фіналі, залишивши з надією на звання «героя соціялістичної праці». Він негативний, але не до такої міри, щоб оголосити його «ворогом народу», щонайбільше він в очах Корнійчука заслуговує на партійну догану, бо на таких же тримається весь лад. І що цей колгоспний голова типовий, ми Корнійчукові беззастережно віримо.

А ось другий голова колгоспу — позитивний Родіон Нечай. Цей мріє про необмежену владу над колгоспниками. У розмові з партій-

ним секретарем він замріяно цитує Леніна: «...Залізною дисципліною... З безсуперечним підкоренням волі однієї особи...» На зауваження секретаря, що так недобре, Родіон відповідає питанням: «Слухайте, секретарю, а ви не зустрічали такої цитати, щоб міцно було сказано так, як тут у кінці: „безсуперечне підкорення" — і все?»

І Корнійчук не помічає, що такого монстра висуває як позитивного героя. Для нас лишається нерозв'язним питання, чи так само не помічає цього і глядач? В чому ж розрізняє Корнійчук позитивність і негативність цих типів? В тому, що перший обдурює державу (і це найбільший злочин), а другий ні, алеж для колгоспників це однаково. Ми не сумніваємося, що Корнійчук і не думав про такий кут зору. Це вийшло в нього супроти власного бажання.

*

Льокаї Македона Сома не просто деґенерати. Це відповідальні колгоспні чиновники, один помічник голови, другий бухгальтер. Напевно обидва партійці, в уяві яких, скільки й світ стоїть, усе тримається на партійцях. Розумінню партійницької психології цих колгоспних чиновників Корнійчук завдячує один справжній дотеп. Льокаї, зводячи під ручки «хазяїна» по трапу з катера, необережно кинули його у воду, і щоб він не простудився, Квак пропонує йому: «Знімайте штани, хазяїне... Ми вас ковдрою обмотаємо... І будете схожі ви на римського п а р т і й ц я... Колись вони так ходили, я в кіно бачив...» Це переплутання п а р т і й ц я з п а т р и ц і є м вдалося Корнійчукові знаменито. Але це єдиний дотеп на всю комедію, чого занадто мало взагалі і скандально мало для провідного драматурга у всесоюзному маштабі. Погляньмо отже на вартість цієї п'єси Корнійчука і принагідно на його драматургічну діяльність в цілому.

*

Тут напрошується нам одне порівняння, заради якого ми й почнемо дещо здалека.

У січні 1937 року нам довелося побувати на виставі останньої п'єси Івана Микитенка «Дні юности» в Київському театрі ім. Франка. У виставі брали участь кращі сили театру (до Ганни Борисоглібської включно), на афішах багатозначно стояло, що поставив п'єсу сам автор. Але, хоч це було невдовзі після прем'єри, заля була напівпорожня, п'єса нецікава і до нудоти фальшива.

Микитенко був коньюнктурним автором і свої твори завжди припасовував до ударних кампаній партії, виграючи на зовнішніх ефектах ніби чогось нового. У 1936-37 році коньюнктура для Микитенка була вкрай несприятлива. Буяла єжовщина, нового гасла, за яке б ухопитися, не було, і Микитенко змушений був малювати солодко сахаринове щасливе життя, балі з серпентином і конфетті й інше подібне, що разюче контрастувало з моторошним терором, викликало

відразу. Десь за півроку Микитенко зник, напевно був розстріляний без суду й повідомлення про страту. Але незалежно від цього його кар'єра й так кінчалася. Зіркою першої величини тоді вже став Корнійчук. І хоч цей останній не приносив нічого нового, а власне йшов шляхом Микитенка, час все таки працював на нього.

Багато причин було на те, щоб у драматургічній ієрархії місце Микитенка посів Корнійчук. При не так уже й великій віковій різниці (Микитенко народився 1897 року, Корнійчук — 1905) вони належали до різних епох у радянській літературі. Микитенко рано уславився прозою і вже в 1920-их роках претендував не тільки на славу провідного «пролетарського», як тоді звичайно говорили, письменника, а й мав амбіцію організаційно очолити всю українську літературу (як голова заснованої в 1927 році ВУСПП). На час появи першої його успішної п'єси «Диктатура» (1929) Микитенко був уже в зеніті. Тим часом Корнійчук ішов до слави повільніше. Перші його спроби в драматургії були мало сказати невдалі — просто учнівські, і популярність йому зробила щойно «Загибель ескадри» (1933). Усе це разом виробило різницю між Микитенком і Корнійчуком в одне десятиліття, і вона була вирішальною на користь останнього. Хоч яким партійно правовірним був Микитенко (це люблять тепер підкреслювати після його реабілітації), на ньому тяжів вантаж доби НЕП-у, літературної боротьби тих років, про які Сталін волів не мати свідків.

Корнійчук виринув на поверхні вже за сталінської доби. Вільний від усього, що діялося в українській літературі 1920-их років, дуже вправно здобувши прихильність у Москві і віддавшись під опіку самого Сталіна, він зручно вхопив коньюнктуру «Платоном Кречетом» (1934), і його перемога над Микитенком була вирішена вже тоді. Єжовщина тільки визначила трагічний фінал цього змагання.

Кажучи про змагання, ми не знаємо лаштунків і вживаємо цей термін не в тому розумінні, що два письменники боролися, щоб повалити один одного. Можливо, в такому розумінні боротьби й зовсім не було. Тут треба розуміти специфіку радянського літературного побуту. У світі вільної літератури так само відбувається змагання між письменниками. Кожен з них може думати, що він хоче, про іншого чи зневажати всіх підряд, вважаючи тільки себе самого генієм. Але це їх особиста справа, яка нікого не обходить і може бути щонайбільше джерелом для пікантних анекдот. Для стороннього ж ока вони існують поруч, і не конче стоїть проблема, щоб когось ставити на перше чи друге місце, та й індивідуальність кожного, що виявляється в різних методах і стилях творчости, і право, чи власне єдиний обов'язок письменника перед самим собою, бути індивідуальним роблять простір широким і багатоплощинним, так що говорити про ієрархічне розташування письменників за значенням неможливо.

Інакше в тоталітарно уніфікованій літературі, де всім приписаний єдиний стиль, метода, тематика і т. д. і де всі письменники витягнені

ніби на одну лінію. Як до цього ще взяти на увагу ієрархічну структуру суспільства взагалі, тоді зрозуміло, що при появі кількох рівнорядних обов'язково постає питання, за яким порядком старшинства їх розміщати. В цьому розумінні ми й говоримо про змагання між Микитенком і Корнійчуком за першість. Відомо, що Микитенко безжально використовував своє партійне становище, щоб валити небезпечних йому сучасників найбрутальнішими методами. Чи мало це місце й у стосунках між ним і Корнійчуком, нічого про це не знаємо. Стверджуємо лише, що Микитенко зійшов з першого місця, відступивши його Корнійчукові.

*

В такому змаганні перемога рішуче нічого не говорить про обдарування. Як нам здається, трудно було б з певністю говорити про більший талант котрогось з двох драматургів. Тим більше, що в громадській поведінці і в розумінні завдань літератури, навіть у творчих методах обох багато спільного. І власне задля цього ми включили до характеристики Корнійчука паралелю з Микитенком.

Як сказано, Микитенко був письменником коньюнктурним і на коньюнктурі в'їхав у драматургію, вхопившись за вирішальну у всьому житті тодішньої України тему — «знищення куркуля як кляси на базі суцільної колективізації». Така генеза «Диктатури». У 1930 році, коли різко збільшилася мережа високих шкіл і постала проблема перед партією заповнення їх «пролетарськими кадрами», Микитенко повернувся до своєї робфаківської теми, над якою працював раніше, і виготував до постановки в Одеському драматичному театрі п'єсу «Кадри». Постанова партії про ліквідацію прориву в Донбасі надхнула його на п'єсу «Справа чести» (інша назва «Вугілля», 1931); на оголошення партією ударною будови Дніпрельстану Микитенко відповів «Дівчатами нашої країни» (1932). Не потребуємо рахувати далі, але тут же відзначимо, що цією самою дорогою пішов і Корнійчук.

*

Чим більше сталінізм душив і калічив людей, тим більш лицемірно говорено про «турботу за живу людину», «просту радянську людину» і т. д. Це особливо кидалося у вічі в політичній коньюнктурі на Україні після голоду 1933 року, за яку вхопився Корнійчук у «Платоні Кречеті». Знову ж не потребуємо перераховувати все. Вистачить сказати, що найбільш «етапні» його п'єси завжди виходять з коньюнктури: «організаційно-господарське зміцнення колгоспів», оголошене партією, — маєте «В степах України» (1940), війна — «Партизани в степах України» (1941), «Фронт» (1942), постанова якогось там з'їзду чи пленуму ЦК КПРС — «Крила» і т. д. Його п'єси, як і Микитенкові, писані в час застійної коньюнктури, коли нема як жон-

ґлювати новими гаслами партії, найбільш слабі й непопулярні. Такою є й комедія «Над Дніпром».

*

Ми вже сказали, що трудно було б зважити, котрий з цих двох драматургів більш обдарований. Микитенко міг бути часом дотепним, хоч його гумор поверховий і дешевий. Він любив давати прізвища персонажам за якоюсь їх ознакою: ледачий робітник у «Справа чести» — Зануда, у «Диктатурі» незаможник — Малоштан, а бойова комсомолка — Небаба. Те ж саме робить і Корнійчук. Як і Микитенко, він любить гратися прізвищами: голова доброго колгоспу («В степах України») під назвою «Смерть капіталізму» (!) — гострий партієць Часник, голова ж поганого, який і називається відповідно — «Тихе життя» (!) — вайлуватий Галушка. У «Крилах» нудний партійний теоретик — Нудник. Це саме значення (але ніби «тонше» приховане) мають прізвища головних героїв і в «Над Дніпром», і якщо позитивний має просто «гарне» прізвище з традиції — Нечай, то неґативний Сом обграється автором вже зовсім недвозначно, з натяком на антисоціяльний характер цієї риби, що любить сидіти «в корчах».

Микитенко залюбки користувався вуркаганським жарґоном, якому в Корнійчука відповідає жарґон півграмотного апаратника, зразок якого легко знайти в кожній його п'єсі. Але наугад можемо взяти за приклад монолог Македона з «Над Дніпром», що має в задумі автора звучати ефектно:

«Персонально... Слухайте всі! Слухайте!... Проникновенно... Коли б... Коли б... Коли б знали там... на високій, на сіятельній вершині, скільки я цей рік видам грошей на трудодень, то приїха би до мене сам... Персонально сам...»

Не маючи на меті докладніше аналізувати прийоми, розраховані на ефект, підкреслимо ще один улюблений у Микитенка засіб — патетика багатозначности, що в його уявленні підноситься до символіки. Ось, наприклад, репліка пораненого куркулем Чирвою Малоштана з «Диктатури»: «Ти хотів убити те, що більше за мене. Диктатуру хотів убити... Не вб'єш. У землю підеш... Моя кров за Дударя, а твоя... для гною...» І точнісінько ця сама патетична фразеологія з претенсією на багатозначність у Корнійчука. Ось, наприклад, мова Часника до Галушки («В степах України»): «Хіба товариш Ленін віддав своє життя тільки за те, щоб наші животи були набиті галушками?»

На цьому порівняння закінчимо. На підставі тільки цих кількох паралелей не можемо говорити, що Корнійчук тільки повторює Микитенка. Але якби ми шукали чогось оригінального в нього, мали б багато труднощів, бо Корнійчук не належить до новаторів.

*

Сказати, що Корнійчук не приніс нічого нового в радянську драматургію, — ще далеко не все, бож головне в тому, що саме за це він і здобув звання провідного драматурга. Диктатура ні в чому не любить новаторства, як би воно не виявлялося: в модерному малярстві чи в одязі «стиляги». Індивідуальність, що криється за новаторством, страшна, як динаміт, для залізобетонної отарности тоталітаризму. Тому диктатори, щойно ставши при владі, хапаються за якийсь потворний псевдоклясицизм, сором'язливо маскуючи цю «буржуазну» назву, наприклад, — соціялістичним реалізмом.

Сталін увічнив свій псевдоклясицизм у потворних забудовах Хрещатика чи в колосальній будові Московського університету, експортуючи його й за кордони СРСР (Дім науки й культури у Варшаві), але також і... в п'єсах Корнійчука. Новатори давно були приречені на фізичне знищення чи моральну задуху, і генеральну лінію радянської драматургії очолили Микитенко й Корнійчук. Ще перший мусів пробиватися через опір театрів, які не могли перетравити його реалізму. Наприклад, змушений взяти до свого репертуару «Диктатуру», Л. Курбас не міг узгіднити її з програмою «Березоля» і модернізував у виставі, від чого п'єса багато виграла. Але пізніше й цього не міг уже ніхто робити, і врешті скінчилося на тому, що Корнійчук вийшов на драматурга-псевдоклясика.

До речі, у багатьох п'єсах він культивує і псевдоклясичну схему у вигляді трьох головних персонажів: позитивний герой і його антипод — неґативний, що підступом діє проти першого, і третій — резонер, звичайно партійний керівник, що висловлює непомильні істини. За цією схемою побудований «Платон Кречет»: Платон — його антипод Аркадій — партійний резонер Берест. Збережена ця схема і в «Над Дніпром»: антиподи Родіон Нечай (позитивний) і Македон Сом (неґативний). Є деяка відміна щодо резонера. Він теж є (партійний секретар Струна), але роля його в цій п'єсі мінімальна, він не поставлений під акцент. Це закидає Корнійчукові як слабість цитований нами на початку критик Євген Кравченко: «Наприклад, хотілося б побачити більш виразну характеристику деяких персонажів, зокрема, парторга колгоспу Гурія Струни».

Критик ніби забув, що Корнійчук коньюнктурщик. Тип партійного резонера, що вже десятиліття живе в радянській літературі і з зовсім зрозумілих причин ніколи не може вдатися живим і привабливим, а виходить якимсь безкровним деґенератом, нарешті так надокучив, що його вже кілька років критика тримає під непослабним обстрілом, і Корнійчук, не бажаючи сам наражатися на критику, зберіг таки його для схеми, бо мусить бути партійно непомильний «товариш», але звів майже до ролі статиста, дозволивши йому на всю п'єсу сказати лише кілька фраз.

Враховуючи невдалий досвід з партійним резонером усієї радянської літератури (і свій власний), Корнійчук не дає йому багато говорити і розкладає резонерство на всіх позитивних персонажів, зате досягає вершка підлабузництва, малюючи партійного секретаря, посіпаку з призначення, людиною з тонкою поетичною душею, потомственним скрипником. Ось який гарний був його батько: «Мій батько хоч і ковалем був, але для душі робив скрипки. Немало зробив їх, проте тільки одна співала . . . » І сам про себе цей колгоспний Страдіваріюс говорить хизуючись, що й він, мовляв, уже чимало зробив скрипок, але саме тепер працює над тією, що «співатиме»: «Пам'ятаєте, на Королі, де Старий (це Дніпро! — І. К.) вигибає, вода розмила древній корабель?.. Я одпиляв шматок бруса... Століття лежав він замулений Дніпром, а дзвенить, як криця... Восьмий рік його оживляю . . . »

До теми самохвальства, яким, здається, намагаються перекричати свою жалюгідність, ми повернемося дещо далі.

*

Не потребуємо доводити, що Корнійчук не сам вийшов на провідного драматурга і не з його вини його п'єси вважають вершком досягнення радянського театру. Як коньюнктурщик, він тільки зручно пристосувався виразником ідеалів і смаків свого замовця, якого легко впізнати в постаті представника панівної, за термінологією Мілована Джіласа, «нової кляси».

Смаки Сталіна (який любив Корнійчука) ми знаємо з його архітектури й окремих висловлювань про мистецтво. Що ж до пересічного представника цієї кляси, то він не міг (і не смів) підноситися вище Сталіна. Це парвеню, що, доп'явшись до влади, усмакував достаток. Його невибагливі мрії — дача і «Побєда», бодай «Москвич». Щодо смаку, то його непокоїть все нове і дратує модернізм. Він воліє, як це часто буває в історії завойовників, вдоволитися надбанням переможеного, в погіршеному виданні, звичайно. Тому цього nouveau riche цілком задовольняє смак побореної ним у революції 1917 року дрібноміської російської буржуазії й міщанства. Інакше кажучи, в своїх уподобаннях він залишився десь у кінці 19 — на початку 20 віку. Нема нічого простішого, як окреслити цей смак у кількох фразах, але щоб нам не закинули браку об'єктивности, дамо слово комусь з тих, кого не можна обвинуватити в тенденційності, наприклад, радянському письменникові Олексію Полторацькому. У «Радянській культурі» від 20 жовтня 1960 він описує враження від пишного готелю в Харкові. Зацитуємо тільки один абзац:

«Неприємне почуття охоплює вас уже з того моменту, як, опинившись у вестибюлі, ви розглядаєте строкато розписані стіни й колони, коли, пройшовши до ресторану, помічаєте на дверях і вікнах «пишні» купецькі ґардини з плюшу. Обшиті бомбошками, ці ґардини

зібрано в такі фігурні драпіровки, які примушують вас згадати жіночі сукні з тренами й кринолінами, що їх носили наприкінці 19 й на початку 20 століть. З якою метою сучасні інтер'єри прибираються такими застарілими драпіровками?»

Кінцеве питання Полторацького нам здається чисто реторичним, бо ми підозріваємо, що він не гірше нас знає, на чий смак оздоблюється весь побут в СРСР: цей готель оздоблений під смак «хазяїна», того скоробагатька, що має дачу й «Победу», і, не зважаючи на всі протести Полторацького, цей смак лишається пануючим. Що ж стосується Полторацького, то це тільки половина справи. Друга половина полягає в тому, що, обурюючись тут, сам він як редактор журнала «Всесвіт» підробляється під той самий смак. Усе в цьому журналі — від незугарного формату, шрифтів, ілюстрацій і т. д., аж до самохвального змісту, зраджує смак того самого скоробагатька, для якого устаткований готель, описаний Полторацьким.

Точнісінько це саме робить Корнійчук. Устами свого героя з «Над Дніпром» Родіона Нечая він ніби критикує маляра, який «одного разу малював на острові і заснув, а корова підійшла — думала, що то справжня молоденька лоза, і почала жувати його картину . . . » Але це тільки дешевий демагогічний трюк. І коли той самий герой мріє, щоб у його колгоспі була малярська школа, з якої мав би вийти новітній Ґойя, то ми не маємо жодного сумніву, що якби цей колгоспний Ґойя почав малювати так, як малює партійний товариш Корнійчука Пікассо, то Корнійчук перший кинув би в нього камінь. Сторінкою далі він зраджує свій смак вже на прикладі поезії. Критикуючи таких самих поетів, як той маляр лози, його герой каже, яких він поетів хоче: « . . . тих поетів, що пишуть про рушники дівочі, про ранок у степу, про почуття, що береги ламає . . . » Це так прозоро сказано, що бодай трохи ознайомлений з радянською поезією читач відразу пізнає натяк на «Пісню про рушник» Андрія Малишка як найвищий зразок поезії. Ця розслинена на мільйонах грамофонних платівок сантиментальна банальність дійсно під смак півграмотного «хазяїна».

І тут увесь секрет Корнійчукового успіху: він майстерно вміє під цей смак підроблятися. Подивіться тільки на антураж у ремарці до першої дії над Дніпром: «Майже до самого Дніпра тягнеться садиба голови колгоспу «Мир» Родіона Нечая. Під виноградними лозами на траві лежить великий в яскравих квітах полтавський килим . . . На килимі сидить Родіон Нечай . . . Недалеко від Нечая на пеньку сидить директор колгоспного ресторану «Веселий заєць» Антон Лукич Мак. Він у білому костюмі, з-під піджака видно вишиту українську сорочку, на якій, замість стрічки, чорний метелик . . . » Або ще один портрет: «Він у хромових чоботях, темносиніх галіфе, світлосірому в клітку спортивному піджаку. На голубій сорочці пов'язаний червоний галстук . . . »

Враження від усього цього таке, що якби ми опинилися в готелі, описаному Полторацьким, ми напевно зустріли б цих Корнійчукових типів.

*

Скоробагатькові йдеться тільки про власний матеріяльний добробут, алеж він вважає, що не менше як історія покликала його керувати іншими, тож він мусить з усіх поглядів виглядати ідеальним, це він надолужує резонерством, і з його «красивих» фраз випромінюється прилизана цнотливість і самозакохане всезнайство.

Таким і є Корнійчуків «позитивний герой». Що він любить поезію й малярство, ще не все. Він любить і знається на всіх мистецтвах, отже обов'язково мусить говорити й про музику. Є багато підстав підозрівати його в тому, що найвищу мистецьку насолоду він має від «народних ансамблів», але не від того, щоб і вченістю блиснути, розпливаючись у банальних фразах про клясику. Юрій Шерех зауважив це в критичному розгляді п'єси «Крила», але з того часу Корнійчукова фонотека значно зросла. Після банальностей про «Лунну сонату» в «Крилах» щось подібне було про Чайковського в «Чому посміхалися зорі». Уже з чисто спортивного інтересу ми шукали музики в «Над Дніпром» і знайшли ... про «Князя Ігоря».

Ці заяложені загальники мусять звучати зворушливо. При тому ж для загальних фраз не треба нічого знати ні про Бетговена, ні про Чайковського, ні про Бородіна, навіть самому Корнійчукові. І на цьому особливо кидається у вічі заяложеність, брак хоч одного свіжого слова у всіх разом узятих п'єсах Корнійчука. Коли він розводиться про музику, то чому б уже не пригадати бодай один раз щось свіже, про що не говориться щоденно, хоча б уже про Равеля чи Дебюссі. Але Корнійчук на це не піде, він знає, що невідоме дратує «хазяїна», який не може стравити не то що чужого, а навіть і «вітчизняних» С. Прокоф'єва чи Д. Шостаковича, хоч і не від того, щоб порезонерствувати про велику музичну клясику, тоді він залюбки поговорить про Бетговена й Чайковського, хоч і не чувши ні одного такту з них. До речі, про них, мабуть, щось є у «клясиків» марксизму.

*

Хто читає радянську пресу, той знає, як поза всі межі безтактности поширене там самохвальство (за яким чи не криється хворобливе почуття меншевартости?), і коли представник цієї «найкращої в світі» держави виїжджає за кордон, він просто вимагає, як мала дитина, щоб його хвалили. Боже борони, не те що сказати щось критичне про нього, а просто похвалити щось чуже, не радянське: він одразу ж гнівається й лається. Самохвальство увійшло в плоть і кров радянського ладу, і з людей цього типу Корнійчук малює портрети своїх «позитивних». Про одного з них (партійного секретаря

Струну) була мова попереду. А ось і другий з тієї ж п'єси «Над Дніпром» — всепозитивніший Родіон Нечай, що так гарно позує сам перед собою:

«Ночі не спав, радився, читав, розпитував, бився, не жалкуючи ні сил, ні здоров'я, за мрію велику, красиву, як сад вишневий у цвіту, як наречена, що прийшла просити на весілля...» Або: Знаю, все життя наше не для себе».

І тут і там фрази, дешеві й порожні, але, на думку Корнійчука, «красиві». Читаючи цю нудотну фальш, аж крикнути хочеться, підставивши у відому фразу Тургенєва інше ім'я: «Олександре, не говори красиво!»

Чи він відчуває це сам, трудно сказати, але певно він знає, що робить, якщо уявити собі, як приємно «хазяїнові» бачити так красиво написаний свій портрет у п'єсах Корнійчука. І тому він провідний драматург. Колись умів догодити Сталінові, тепер — не оминає нагоди по-підлабузницькому згадати в п'єсі Хрущова. У його п'єсах ні зернини щирости і майже до соцреалістичного ідеалу доведена деперсоніфікація автора, кожна фраза — готове кліше, заяложене й витерте, як льодовиковий камінець.

*

Із сказаного читач має вже уявлення про останню п'єсу Корнійчука. Лишається небагато сказати для повноти образу. У ній ми зустріли старих знайомих з інших його п'єс, під іншими іменами: «правильний» і «неправильний» колгоспи і їх голови, відомі вже нам з «В степах України» і ще звідкись. Дія побудована на кількох сутичках цих двох типів. Але авторові бракувало динаміки: на чому герої зійшлися, на тому й розійшлися. Для пожвавлення введено в дію кілька молодих пар, що на кінець щасливо одружилися. Але невідомо, для чого все це. Як так само без жодного умотивування залишається й нещаслива любов Родіона Нечая і Марини Демченко (теж ідеал колгоспної краси: «...така сила грає, що аж намисто дзвенить...»): обоє такі ідеальні і раптом не зійшлись характерами.

Видно, бракувало Корнійчукові того, що зробило популярність його «Крилам», — коньюнктури. Тоді на піднесенні була десталінізація. Корнійчук зручно блиснув ніби сміливою критикою партійного догматизму, бюрократизму і навіть робив деякі натяки на терор попередньої доби. Усе це ніде не переходило меж партійних директив, але бодай з поверхні здавалося сміливим і лоскотало нерви. Публіка мала про що говорити. У випадкові з «Над Дніпром» коньюнктура була несприятлива: десталінізація загальмована, критика сталінізму не в моді, і симулювати сміливість думки небезпечно, а постанови всіляких пленумів ЦК, які, так багато обіцяючи, нічого властиво й не принесли, та зрештою їх Корнійчук уже й використав у попередніх

п'єсах. Усе це склалося на те, що спокуса написати п'єсу до української декади в Москві, щоб там ще раз прославитися й затемнити всіх, скінчилася для нього поразкою. Хоч Корнійчука й не належить критикувати, московська критика висловилася дуже стримано, і п'єса потонула у декадному галасі. Цим вона нагадала нам колишню виставу Микитенкових «Днів юности» і навела на думку говорити про можливості вже тепер підсумувати драматургічну діяльність Корнійчука в цілому.

*

Ми неухильно трималися в межах поставленої теми: Корнійчук на тлі радянського літературного побуту, бо тільки в цьому побуті й треба шукати генези такого неприродного і наскрізь фальшивого з погляду мистецтва явища.

Коли мова про підсумок його творчости, то крий Боже подумати, що ми продовжимо аналогію з Микитенком до кінця, пророкуючи кінець Корнійчукової кар'єри. На сказаному аналогія кінчається. Бо хоч механіка тоталітарного режиму виглядає суворо закономірною, і в ній процеси не повторюються з математичною точністю. Тому, в протилежність до Микитенка, Корнійчукові покищо ніщо не загрожує. Він може ще довго стояти першим у ряду драматургів і може написати багато п'єс, що будуть більш або менш удалі, але завжди залежно від коньюнктури, а не від його творчої індивідуальности, справжнього мистецького надхнення, про які в його випадкові ніколи не може бути мови. Тому Корнійчука легко підсумувати на кожному етапі його діяльности (ми навмисне уникаємо терміну творчости, оскільки він до Корнійчука ніяк не підходить). Підсумувати в нашому розумінні означає ствердити, чи є щось у його п'єсах тривале, таке, в чому є людська душа, що може жити й далі, незалежно від того, які суспільно-політичні зміни можуть наступити в майбутньому.

Можливо, що всі радянські письменники сьогодні зобов'язані так само пильно підлабузнюватися перед партією. Але хтось з них, заки його «умучили» стати партійним, був сам собою і щось створив справді людське й мистецьки довершене. Інші, не витримавши нелюдського знеосіблення, здолали навіть виломитися хоч на коротку мить, заки їх знову навернули в лоно ортодоксальної партійности, знову таки в людське і тим самим творче. Тут можна навести цілий ряд імен: від старших П. Тичини, М. Рильського, М. Куліша до Корнійчукових майже однолітків Ю. Яновського, М. Бажана і навіть молодших (Л. Первомайський і С. Голованівський). У кожного це було по-різному. Одні з них, як Тичина, створили нову добу в українській поезії, заки дійшли до ролі, яка випала їм сьогодні. Іншим не пощастило народитися раніше, але бодай однією поезією чи строфою вони засвідчили тугу за живою творчістю.

У Корнійчука немає жодного крамольного рядка. Він увесь належить партії, як людина, що свою політичну кар'єру зміцнює славою письменника, а передову ролю в літературі забезпечує персональною підтримкою кожночасного першого секретаря ЦК КПРС. І його вся письменницька продукція, винесена з герметично закритого безповітряного простору совєтчини, не витримала б дотику з вільним світом, перетворившись на попіл. Тому не можна собі уявити, щоб якийсь театр за межами «соціялістичного» світу взяв до вистави Корнійчукову п'есу. А якби загинув теперішній політичний лад на Україні, з ним без остачі загинув би й Корнійчук. Люди нового ладу не знайшли б у нього нічогісінько для себе і згадували б його тільки як ідеальний приклад творчої безплідности соціялістичного реалізму.

ЮРІЙ СОЛОВІЙ: ЩОБ ПРОДОВЖИТИ ДИСКУСІЮ

У жовтні минулого року в серії «Вечори сучасного українського мистецтва» відбулося в Українському інституті Америки (Нью-Йорк) обговорення проблем сучасного мистецтва. Не маючи змоги помістити повністю матеріяли цієї дискусії за «круглим столом», значення якої виходить за межі місцевого характеру і стосується питань української духово-творчої ситуації взагалі, до яких варто буде ще раз повернутися, містимо тут питання, поставлені на тому вечорі й відповіді нашого співробітника Юрія Соловія. Відповіді дискусійні вже в задумі автора. Ширша дискусія була б бажаною.

Редакція

У чому формальні різниці між творчістю учасників цієї імпрези («Вечори українського сучасного мистецтва») і так званою традиційною поезією?

Це насамперед різниці, відомі в сучасному мистецтві (отже і в поезії) взагалі: неспокій творчих дерзань плюс недовір'я до правд, які підносяться як «непомильні істини». Це питоменне мистецтву (поезії, музиці, малярству, скульптурі і т. д.) нашого століття. Раніше мистецькі дерзання були пов'язані з певними еволюційними змінами, що мали характер радше ремісничого вдосконалення, що набувалося з літами. Що ніяк не можна порівнювати з змінами в творчому процесі сучасного мистця, які звичайно — дуже драстичні і повні несподіванок. Мистці-традиціоналісти, зважившись на певний шлях (стилевий, а часто і світоглядовий, бо вони найчастіше поєднуються), прямують ним неухильно до поставленої мети. І саме в цьому міститься різниця: вони зважуються бути чимось у пляні уже існуючих стилів, вони обирають собі стиль з полиці історії, працюють на канві з певними технічними канонами. Автори-модерністи, до яких зараховують і т. зв. Нью-йоркську групу, прагнуть відкрити новий взірець чи шлях свого творчого вислову. Тут очевидно справа не в тому, до якої міри їм це вдається, це вже питання іншого порядку. Хоч є підстави бути оптимістом, якщо мова про нашу Нью-йоркську групу.

На підставі вже опублікованих творів Нью-йоркської групи можна робити висновки про те, хто з поетів західнього світу близький їм. Чи є в їх творчості також і сліди духового контакту з українською поезією?

Духовий контакт найкраще й найповніше маніфестується через визнання, зацікавлення або співзвучність. Василь Барка, що духово споріднений з ранньою творчістю Павла Тичини, як відомо авторові цих відповідей, вельми шанований поетами з Нью-йоркської групи, а дехто з них вважає його одним з найкращих поетів взагалі. Автори цієї групи не виявляють нахилу піти на дешеве наслідування чи прямування утореваним шляхом, що звичайно прикметне авторам слабим, не обдарованим оригінальним талантом. Але можна б бодай у загальній формі говорити про зв'язок і перегук цих поетів з їх попередниками: світоглядові або стилістичні паралелі, скажімо, між Богданом Бойчуком і Т. Осьмачкою, Б. Рубчаком і М. Бажаном, деяка схожість темпераментів Ю. Тарнавського і М. Хвильового. Це лише кілька натяків на факти духового контакту чи схожости. Вони, правда, мінімальні, як мінімальні наші культурно-творчі надбання взагалі. Маймо на увазі мінімальність нашої культури, а духові зв'язки не робляться, очевидно, на тлі національного походження за всяку ціну. Коли Ж. Васильківську можна уявити під ліричними небесами поруч з В. Баркою, то для поетичного світу Е. Андієвської у нас таки немає порівняння. Причин на це може бути дві: згадана наша мінімальність, де ще немає лісу, а є тільки поодинокі дерева, або, а це належить до виняткiв, маємо справу з випадком, подібним до метеорів (як у малярстві В. ван Ґоґ).

Коли виник український модернізм?

Він виник і розвивався майже рівночасно з модернізмом на Заході, одначе малочисельність і несміливість його носіїв викликає поважні застереження стосовно творчої продукції, хоч історичного факту це не міняє, що такі спроби своєчасно виникали, якщо навіть найчастіше й у провінційних маштабах. Одначе, щоб уникнути непорозуміння, слід відзначити, що датування народження модернізму у багатьох випадках різняться, є навіть така досить крайня думка, що його початок можна зауважити вже в романтизмі. Цей погляд треба вважати наслідком перевитонченого думання; стихія модернізму виникає на початку нашого сторіччя; вона, приміром, у малярстві знаменує повну малярську свободу супроти матеріяльного світу. Тендітність українського модернізму є вислідом загального стану — комплексу культурно-творчої недозрілости взагалі.

Панує думка, що для українця з усіх літератур західнього світу найближчою є еспанська. Чи є підстави так думати?

Якщо такі твердження мають місце в нашому житті, їх треба б радше віднести до сфери приватних уподобань, оскільки немає змоги перевірити їх загальним опитом. Чи еспанська стихія, менталь-

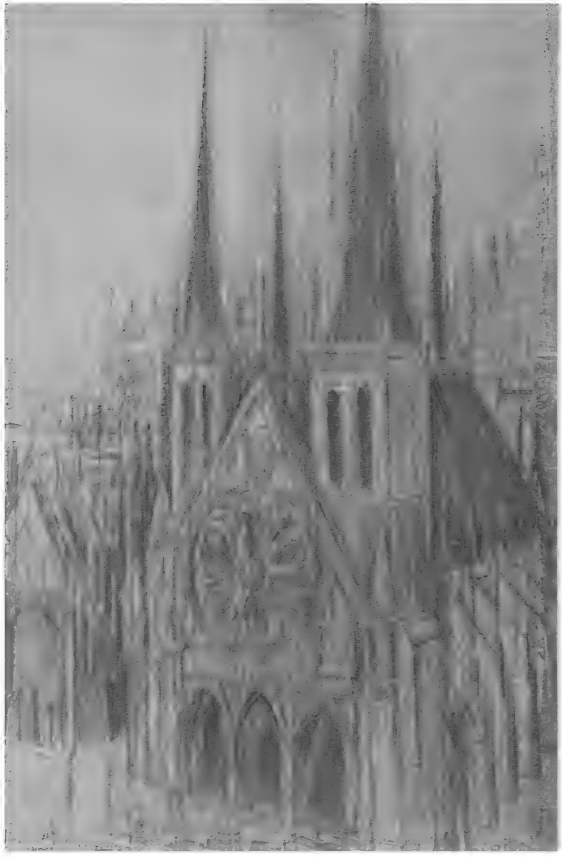

До статті Ю. Соловія «Щоб продовжити дискусію» (стор. 71). Вгорі — Ю. Соловій: «Тріюмф». Ліворуч — Л. Гуцалюк: «Собор».

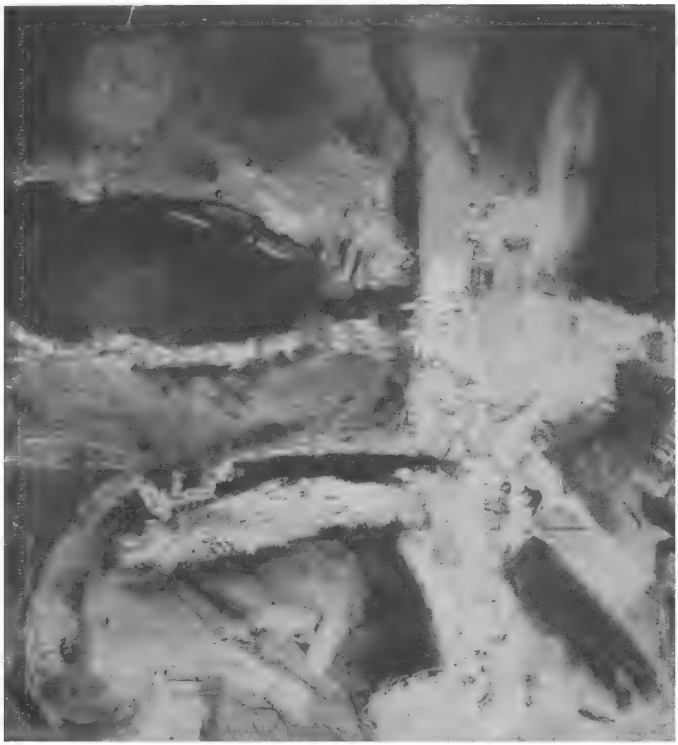

М. Урбан: «Без назви».

До статті Г. Фіндайзена «Історія та символіка різдвяного дерева» стор. 14). Циліндрова печатка Мушеш-Німутри з Табрізі. Посередині — священне дерево. У верховітті — орел(бог сонця). Цар, що його охороняють генії у вигляді орла, молиться божеству сонця. Печатка походить приблизно з 880 року перед Різдвом Христовим.

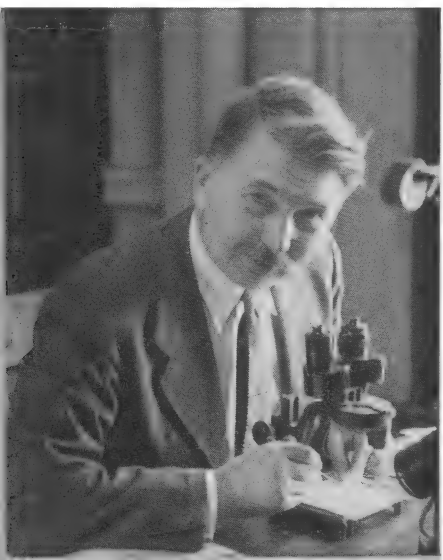

М. О. Ветухів.
До статті І. Лисяка-Рудницького «Пам'яті небуденної людини» (стор. 77).

ність, народна культура близькі кольоритом українській стихії, ментальності і народній культурі — це питання, яке ще ніхто фаховою студією не з'ясував. Може так, може й ні. Фактом є одначе, що еспанську культуру можна дефініювати з більшою правдоподібністю, оскільки вона має багату духову скарбницю; щодо української ментальности, то про неї покищо можна говорити лише загально, обміркувуючи її від солодкаво-сантиментального нашарування наших провінційних культуртрегерів. Що еспанська культура переживає своєрідний ренесанс, пробудження, творче пожвавлення і що світ знову дивиться на неї, а з ним якоюсь мірою і українці, — це ще не означає, що слід говорити про нашу особливу спорідненість з еспанцями.

Що можна сказати про взаємовідносини між публікою і мистцем (поет, музика, маляр і т. д.) взагалі і про нашу ситуацію зокрема?

З визнанням індивідуального права людини на самоздійснення в суспільстві постали дві виразні речі, які раніше не так кидалися в очі. Перша: більше можливостей виходу генія з народу, друга — вимога маси (або людини з маси) роздерти небеса, все відслонити і до небувалої простоти звульгаризувати (соціялістичний реалізм). У справжньому мистецтві, без уваги на те, чи спосіб його вислову підводить до пізнання об'єктів, чи ні, — буде глибокий і дивовижний аромат загадкового: саме відрізнення на образі рака від коня, людини в панцері від нагої нічого спільного з мистецьким переживанням не має. На справжнє, глибоке переживання мистецького спроможні не всі, і то великою мірою не всі. Так є скрізь, так є і в нас, з тією різницею, що наші вірні прихильники мистецтва набагато бідніші, і вони не можуть його (мистецтво) підтримати. Питання публіки, а радше — питання «покривдженої публіки», дуже часто підноситься. Вимога до мистців зважати на це — дуже нетолерантна: фактом є, що кожний мистець має певне коло своїх прихильників, вони віддають йому свою увагу (при чому він творить саме так, а не інакше, і вони потребують саме такої, а не інакшої його творчости, вони є його публікою). Чи ж має мистець зрадити (!) свою публіку?! Певне, що ні! І хто має право твердити, що він є вартіснішим від тієї публіки, яку мистець уже має?! Питання публіки, особливо «покривдженої публіки», якщо ми не за соціялістичний реалізм, не існує.

Куди віднести групу мистців, що брали участь у виставці сучасного українського мистецтва; чи слід вважати їх епігонами світового модернізму, чи, може, вони творять саме те живе сучасне українське мистецтво, якому умови окупації України не дали змоги розвинутися?

Багатьом здається, що лише ті, що «відкрили» якусь течію в мистецтві, мають право і монополію на неї, а всі інші, що пристануть пізніше, лишаються лише епігонами. Сьогодні, приміром, безпредметне малярство вилилося далеко поза якісь певні географічні ме-

жі, воно інтриґує мистців у всьому світі. Важливе й вирішальне в цьому: якість кожного окремого твору, його неповторність (мистецька) визначають, чи цей твір треба визнати, чи засудити. Наші мистці, що брали участь у виставці, переважно молоді люди, і якщо їхне мистецтво не зовсім вільне від вражень і впливів мистців старшої ґенерації, це ще не дає підстав таврувати їх епігонами. Такими «епігонами» в юному віці були всі, навіть найвизначніші мистці. Хоч це не означає, що всі вони перейдуть цей творчий брід: хтось потоне в епігонстві, але це говориться тільки в загальному, бо хто відгадає майбутнє? Можна лише радіти, що ця жменя наших мистців попрямувала до джерел, актуальних сьогодні в світі. Не змішуймо актуальне з модним: модне — це зовнішнє, штучне і ярмаркове, актуальне ж — тривожне, ваговите, що його можна розв'язати лише з глибоким підходом.

Як реаґував мистецький світ 1920-30-их років Західньої та Східньої України на течії, що приходили з Заходу?

Думати, що український мистецький світ тих років беззастережно кинувся в обійми рухів, що ферментували тоді на Заході, не доводиться. Зрештою, таке явище було б настільки анормальним і дивовижним, що заслужено викликало б чималі застереження. Можна лише відзначити, що коли процеси в малярстві Заходу відбувалися органічно і дуже сміливо, питоменний модерним українцям острах гальмував сміливість творчого переживання і думання, паралізуючи органічні стимули, зводячи суть рухів і течій до стилізованих образків, найчастіше — стилізацій етнографії. Ще й сьогодні стилізації Г. Мазепи вважаються особливим досягненням українського мистецтва, хоч при тому не помічають, що це либонь білямистецькі явища. Своєю приємною зовнішньою естетичністю вони добре придавалися б до щоденного вжитку в прикладному мистецтві. Відсутність філософічної основи і солідної критики сприяли якомусь нестерпному в творчості страхові перед самим собою: в мистецтві це дорівнює смерті: страх перед собою і бажання всім, і абсолютно всім, подобатися. Але та відвага, що зрушила великі творчі сили, починає діяти й на нас: в літературі, в малярстві є вже відважні твори, на жаль, цього ще не можна сказати про музику.

Якою мірою українські мистці на еміґрації виправдали своє творче завдання, коли маґи на оці, що лише вони під цю пору можуть творити вільно?

Мистецтво завжди спиралося на одиниці; маси чи «демократична більшість» не відограє ролі. Можливо, й у нас уже не так зле. Хоч наявним ніяк не можна бути вдоволеним. У більшості українські мистці на еміґрації не відрізняються від «творчої лінії» мистців радянської України. І це наводить на думку, що еміґрація фізична не конче виникає з потреби еміґрувати духово. Все ж таки на це питан-

ня треба відповідати й позитивно, бо є мистці, які користуються привілеєм бути поза межами впливу радянської влади. А решта? — Периферія є скрізь, і в нас також.

Яким є чи яким повинно бути українське мистецтво (дещо про український стиль, традицію і факти)?

У процесі рятування українства від русифікації, переважно під гаслами «шанування народної ноші, звичаїв» тощо, що мусіло підкреслювати культурно-етнографічні різниці між нами й нашими найбільш небезпечними сусідами, — у цьому процесі постав перебільшений пієтизм до традиції й традиційности, особливо на Західній Україні, де національне питання можна було акцентувати вільніше. У культурно-творчому процесі явище національного мистецтва виповнилося вузьким змістом з переакцентованими формулами. Період нашого національного сну був, скажімо собі це, задовгий, щоб покоління, що стало до варстату творення культурних цінностей на національних елементах, відчувало й мало до диспозиції одідичений культурний капітал. Це з одного боку. а з другого — географічне положення «на кінці світу» і особливо пересічна заможність нашого суспільства не сприяли пожвавленню культурно-творчої свідомости. Без великих прикладів історично-музейного формату і на тлі культурно-творчої «невинности» нашим мистцям важко було поставити питання творчости як слід, особливо на Західній Україні в оточенні дуже активного і примітивного польського шовінізму, який викликав почуття реваншу дрібного маштабу, що відзеркалилося у мистецтві виправданим ситуацією прагненням побачити великі полотна, які ілюстрували б наші ґрандіозні історичні перемоги (з доби Хмельницького, наприклад). Крім того, ми хворували на велике недовір'я — на недостачу чисельну. Хоч не кількість творить мистецтво, але вона ґарантує можливість виникнення більшої й різноманітнішої групи мистецької «еліти». Вона в нас дуже малочисельна, і то в більшості відповідає формулі: «На безриб'ї і рак риба». Або коли траплялися великі, можливо, таланти, ліквідовані окупантом (Бойчук), вони перетворювалися на міт, оскільки відсутність творчих фактів викликає цю небажану метаморфозу.

Важке прагнення створити повну націю, з своїм своєрідним мистецьким стилем, сприяло легковажності і самообману. Не можна ж поважно приймати твердження, що кілька стилізованих ілюстрацій і заставок (Нарбут) зробили синтезу складної національної ментальности і дали формулу для препарування національного стилю. Можливо, для «препарування» цього досить, але стилі не препаруються, а творяться участю великих творчих зусиль. Стиль не можна оформити двома-трьома обкладинками чи ілюстраціями. Він накреслиться тоді, коли можна буде говорити про підсумки, а сьогодні робити це ще дуже рано.

Говорячи про традиції, в нашому випадкові треба мати на увазі: які джерела, які надбання й пам'ятки? Ікони? Але свою іконографію мала кожна країна: Італія, Німеччина, Еспанія, Франція, але на ній не зупинився творчий рух, прийшли Ботічеллі, Тьєполь, Ель Ґреко, Ґойя, Рубенс, Дюрер, Гольбайн, Ватто, Делякруа, Матісс і скільки ще інших, що принесли інші способи вислову, відкриття інших світів і виявів фантазії. Зрештою, найновіші часи довели, що можна воду з чужих джерел пити, як це робили еспанець Пікассо або француз Матісс. Вони не поодинокі приклади. Одне в мистецтві є певним, що копіювання й наслідування, без творчого вогню перетворення, лишається безвартісним, навіть як воно й виходить з великого почуття, яким є національний пієтизм.

Питання своєрідности певних рис національної ментальности важливе, ним варто займатися, може, мистцеві добре його усвідомити, але це не означає, що вияви цих рис ментальности мають відбитися в якихось стилізаторських трюках. Манія творення національного стилю у нас дуже поширена, і тут власне треба провести гостре розмежування — між пласким стилізаторством і глибокою, тривожною творчістю. Лише підсумки надбань справжньої творчости виявлять елементи нашого стилю і нашої ментальности у творчому її вияві.

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ: ПАМ'ЯТІ НЕБУДЕННОЇ ЛЮДИНИ

У РОКОВИНИ СМЕРТИ МИХАЙЛА О. ВЕТУХОВА

На весні 1959 року стало відомо, що стан Михайла Олексійовича Ветухова безнадійний. Операція, яку він витримав узимі, була ніби успішною, і він уже починав повертатися до своїх звичних зайнять. Але скоро Михайло Олексійович знову заслаб і появилися чутки, що в нього розвинений пістряк, який не піддається лікуванню. Про це не говорили відкрито, скорше натякали, але в домівці Української Вільної Академії Наук, куди я заходив під час моїх поїздок до Нью-Йорку, панував тривожний настрій. Турботи за Михайла Олексійовича змішувалися з побоюваннями за майбутність установи, що з нею він був нерозривно зв'язаний протягом дев'яти років.

Мені вже не довелося побачити проф. Ветухова після його операції. Тільки раз чи двічі я ще коротко розмовляв з ним телефоном. Його голос, хоч стомлений і сповільнений, звучав тим самим добре знайомим, глибоким і чітким тембром. Невідомо мені, чи Михайло Олексійович усвідомлював собі свій дійсний стан. А втім він не переставав трудитися майже до останнього дня. Він ще возився з матеріялами та коректами чергового тому «Анналів» Академії. Останній лист, який я одержав за його підписом, датований 6 травня...

*

Професор Ветухів помер 11 червня 1959 року у своєму нью-йоркському помешканні. Похорон відбувся в неділю 14 червня, на цвинтарі Української православної церкви в Бавдн Бруку.

Я скористався з ввічливости одного філядельфійського приятеля, що запропонував мені місце у своєму авті. Був чудовий літній день. На всьому східньому побережжі північноамериканського континенту підсоння в літню пору не надто приємне: задуха майже тропічна, повітря тяжке й вогке, небо немов за сірим серпанком. Але не такою була погода тієї пам'ятної неділі. В синяві небозводу бігли білі баранчики хмар; було соняшно й тепло, але рівночасно відчувалося подув

свіжого вітру. Буйна рослинність блищала зеленню, інтенсивнішою, ніж в Європі.

Бавдн Брук місцевина у стейті Нью-Джерсі. Українській православній церкві належить там чимала посілість. Поміж групами дерев і кущів порозкидувані будинки, де містяться установи консисторії. Все це куплено, мабуть, у досить запущеному стані й тільки тепер потроху приводиться до порядку. Збоку — сталевий кістяк майбутньої соборної церкви. Далі в глибині — горби, а на них хрести й могили: цвинтар.

Моторизована жалібна каравана приїхала з Нью-Йорку. На похорон Михайла Ветухова прибули люди в сотнях авт і спеціяльних автобусах. До церкви, де панахиду правив митрополит Іоан Теодорович у сослуженні багатьох духовних, годі було пробитися. Більшість присутніх залишилися надворі та, стоячи в тіні дерев, тихо гуторили і прислухалися до співів, що неслися крізь відкриті двері церкви. Нарешті залунало «Вічная пам'ять». Процесія рушила з церкви на кладовище. Над відкритою могилою почалися прощальні промови. Четвертим за чергою промовцем довелося бути мені й я сказав, приблизно, наступне:

> Мені випала сумна честь попрощати президента нашої Академії від імени членів і співробітників УВАН середнього й молодшого покоління, отже тих, що свою освіту здобули вже не на Україні, а в західньоевропейських і американських університетах. Для людей цього покрою не завжди легко знайти своє місце в організованому житті української еміґраційної спільноти. Українська Вільна Академія Наук, мабуть, єдине місце в усій українсько-американській громадськості, де молодий інтелектуал знаходить співзвучну та сприятливу атмосферу справжньої науки та справжнього патріотизму: науки повноцінної, позбавленої рис провінційної відсталости та дилетантизму; патріотизму дійового, звільненого від фраз і ілюзій. В Академії — і тільки там — можна дискутувати спокійнісінько про речі, які деінде проголошені за недоторкальне табу. Це, мабуть, єдина українська установа в США, що в ній обласні, віроісповідні та партійні різниці не відограють ніякої ролі й не стоять на перешкоді спільним творчим зусиллям.
>
> Якщо УВАН стала такою зовсім винятковою в наших умовах установою, то в цьому в першу чергу заслуга її основоположника та першого президента. Професор Ветухів був немов втіленням Академії, яку він очолював. Ми бачили в його особі видатного вченого, що своїми працями здобував для себе, в галузі своєї спеціяльности, визнання американської і світової науки. Рівночасно ми бачили в ньому провідного українського патріота й державника, що нам усім міг служити за приклад, як можна і треба

працювати на користь української справи на терені цієї країни. Він не належав до людей, що шукають дешевої популярности. Різні його заходи не раз зустрічалися з застереженнями і критикою, а то й із злобними тлумаченнями. Але сьогодні можемо ствердити з повним переконанням: якщо за останні десять років взагалі було в Америці зроблене щонебудь корисне для української справи, то на першому місці треба тут назвати Михайла Олексійовича Ветухова.

Загально відомо, що професор Ветухів був людиною демократичних переконань. Серед нашої громади поширене неправильне уявлення, що демократія означає слабість проводу. Тим часом демократія заперечує тільки сваволю й безконтрольність влади. На те, щоб бути дієздатним, демократичний лад мусить висувати на чоло сильні індивідуальності. В особі професора Ветухова прощаємо сьогодні одного з провідників української демократії.

Ті з нас, що мали щасливу нагоду особисто співпрацювати з Михайлом Олексійовичем Ветуховим, не могли не захоплюватися його розумом, тактом, зручністю, вмінням орієнтуватися в людях і обставинах, наполегливістю у здійсненні намічених планів. Ми зустрічали його завжди спокійним, зрівноваженим, усміхненим, паном над самим собою й над ситуацією. Він належав до людей, які, працюючи з рідкою інтенсивністю, ніколи не справляють враження, що вони поспішають. Він був обдарований почуттям гумору та здібністю до тонкої іронії. Михайло Олексійович не був з тих, що легко довіряють. Але у стосунку до людей, що вміли здобути його довір'я, він виявляв себе льояльним шефом і партнером, з яким приємно було співпрацювати.

Однією з основних турбот професора Ветухова в останній період життя було питання «зміни» в УВАН. Щоб забезпечити тривалість цього центру нашого наукового життя в США, треба притягти до Академії кадри молодих вчених українців, що виходять з американських університетів. Цю справу залишив нам професор Ветухів як свій заповіт.

Дорогий Михайле Олексійовичу! Чим можемо віддячити Тобі за Твої великі труди? Хіба тим, що перед Твоєю відкритою могилою обіцяємо: зробити все, що в нашій спроможності, щоб зберегти та розвинути установу, що їй Ти віддав свої найкращі сили — Українську Вільну Академію Наук у США.

*

Від цих слів, сказаних більше року тому, нічого не можу відняти, але бажаю доповнити їх жмутом спогадів і рефлексій.

Діяльність М. О. Ветухова проходила у двох площинах: він сполучав у собі прикмети науковця та практичного громадського діяча, політика. Я говоритиму тут про нього переважно як про політика, бо

не почуваю себе покликаним оцінювати його наукові досягнення. Його дисципліною була генетика, що дуже далеке від моїх власних наукових зацікавлень. Зате я мав змогу виробити собі погляд на нього як на громадсько-політичного діяча, — безперечно однієї з найсильніших та найбільш інтересних політичних особистостей, що їх мені доводилося зустрічати між земляками.

Тут насамперед потрібне мале вияснення. Як відомо, Михайло Ветухів посідав від кінця війни ряд відповідальних постів у політичному житті української еміґраційної спільноти. Він був у різних часах членом екзильного уряду Української Народної Республіки, заступником голови Центрального Представництва Української Еміґрації в Німеччині (ЦПУЕ), співзасновником партії Український Національно-Демократичний Союз (УНДС), депутатом на першу сесію Української Національної Ради та згодом, уже в США, віцепрезидентом Українського Конґресового Комітету Америки (УККА). Однак ці розділи з біографії Михайла Олексійовича не протікали на моїх очах, і я не говоритиму про них, бо я не був їх свідком-самовидцем. Мої контакти з ним, від моменту мого приїзду до Америки в 1951 році, були обмежені виключно форумом УВАН. Додам ще, хоч Михайло Олексійович ставився до мене дружньо та хоч з часом між нами зростала взаємна симпатія та пошана, наші стосунки завжди зберігали суто діловий характер і ніколи не переростали у приватну та товариську сферу. За всі роки нашого знайомства, я тільки кілька разів, і то зовсім коротко, заходив до хати Михайла Олексійовича, і так і не бачив його ніколи в колі його родини та особистих приятелів. Зате я мав змогу приглянутися до його діяльности на уванівському терені, і цього вистачає, щоб я міг виробити собі думку про нього як про громадську постать. Не вагаюся сказати, що його розуміння своєї ролі президента Академії було суто політичне. Очевидно, не в сенсі низького політиканства, партійництва чи навіть того, що в нас популярно, і здебільша дуже наївно, розуміють під «пропаґандою української справи у світі». Але погляди проф. Ветухова про місію вільної української науки пов'язувалися в нього нерозривно з широкою концепцією щодо обов'язків і завдань української політичної еміґрації. Крім того, у своєму практичному керівництві УВАН він виявляв прикмети непересічного дипломата й організатора, себто якраз якості вродженого політичного провідника. Тут можна зробити ще наступну завважу: в Америці прийнято, що керівники наукових установ — університетів, коледжів, дослідчих інститутів тощо, — являють собою не кабінетних учених, а «наукових політиків», що для них організаторські здібності не менше суттєві, ніж інтелектуальна кваліфікація. Як бачимо, особиста настанова М. О. Ветухова в цьому відношенні збігалася з характером американського академічного світу, і в цьому, можливо, одна з причин його успіхів у Сполучених Штатах.

*

Основну вартість Ветухова-політика я бачу в його реалізмі. Тому що розуміння політичного реалізму недорозвинене в українському громадянстві, а саме поняття викликає різні фальшиві асоціяції, потрібно зачати тут від малого коментарія.

Українська політична думка відзначається коливаннями між екстремами «принципіялізму» та «опортунізму». Наш принципіялізм — це політика жестів і протестів, декларацій і демонстрацій, а в крайньому випадкові героїчних жертв. В залежності від зовнішніх обставин та від більш чи менш бойового темпераменту своїх носіїв — принципіялізм проявляється в дії або як тактика «кивання пальцем у чоботі», або як тактика «биття головою об стіну». Протилежністю до принциціялізму є опортунізм, що його можна б окреслити як «політику хитрого малороса», хоч сама «хитрість» тут радше релятивна. Полягає вона в тому, що опортуніст бажав би обдурити сильних міра сього, що з ними йому доводиться мати стосунки, — але насправді йому звичайно вдається «обдурити» тільки самого себе. Найбільш характеристичною рисою опортуніста я вважаю його непереборний нахил до самообману: те, що зразу мало бути засобом, тактичним ходом, спрямованим на досягнення певних практичних завдань, скоро стає самоціллю, що їй опортуніст готовий служити з самовідреченням, не за страх, а за совість. Іншими словами: принципіялісти надіються, що силою своєї віри, своєї жертвенности та ентузіязму, вони переможуть логіку подій та об'єктивних обставин, з якими вони не хочуть і не вміють рахуватися; опортуністи ж піддаються суґестії обставин та стають духовими рабами ситуації, що поза неї не вміють сягнути зором. Ясно, що принципіялізм та опортунізм себе взаємно обумовлюють. Розчарування й депресія, що неминуче виникають на ґрунті практичної безвиглядности та катастрофальних наслідків, спричинених політикою принципіялізму, ведуть до опортуністичного пристосуванства. Але моральна ницість та інтелектуальна забріханість опортунізму кінець-кінцем ведуть до реакції, у формі чергового вибуху принципіялістичної гарячки.

Часто маєш враження, що українська політична думка взагалі неспроможна вирватися з блудного кола цієї фатальної антитези. Але таким виходом могло б стати реалістичне розуміння політики, що згідно з ним, вживаючи формулу Бісмарка, «політика — це мистецтво можливого». Реалістична політика завжди виходить від об'єктивних обставин, — але не на те, щоб їм сліпо підкорятися, а на те, щоб їх використовувати як матеріял для здійснення власних цілей. Політик реалістичної школи відзначається видющістю на факти життя та відсутністю доктринерства; але разом з цим він мусить мати непохитну віру у свої ідеали та, очевидно, силу й хист працювати для здійснення цих ідеалів.

Згадані риси були в Михайла Олексійовича Ветухова розвинені до рівня, що рідко зустрічається між українськими громадськими

діячами. Найкращим доказом його великої зручности є те, що він, бувши переконаним ворогом радянської влади, вмів себе так добре замаскувати, що навіть ніколи не зазнав репресій. З «Матеріялів до біографії М. О. Ветухова», надрукованих посмертно в «Бюлетені Української Вільної Академії Наук у США» (ч. 20, липень 1959), довідуємося про один цікавий факт. Проф. Ветухів, що своїм походженням та ранньою науковою кар'єрою був зв'язаний з Харковом, у 1934 році переселився до Москви, де він залишився аж до вибуху війни. У столиці імперії він перетривав розгром українських культурних сил, що його жертвою, мабуть, і він був би впав, коли б у критичні роки продовжував жити на Україні. Але повну міру своєї зручности Михайло Олексійович показав щойно в США. Бувши на американському ґрунті новою людиною й навіть ще не досконало володіючи англійською мовою, він в тутешніх обставинах зорієнтувався краще, ніж інші наші громадяни, які інколи прожили тут десятиліття. Він знаходив шлях до таких людей і установ, куди рідко ступала українська нога. Наша публіка, бачачи досягнення проф. Ветухова та не вміючи собі їх пояснити, була схильна підозрівати, що тут криється «щось нечисте». В дійсності не крилося нічого, крім тонкого політичного інстинкту та... колосальної самовпевнености Михайла Олексійовича. В розмовах він останніми роками декілька разів висловлювався в моїй присутності гостро критично про стиль праці та методи «офіційної» українсько-американської репрезентації; він закидав цим панам незнання американського світу, зокрема в його вищих щаблях, нахил до ілюзій та до дезінформування власної громадської думки щодо дійсного стану української справи в Америці (наприклад, серйозне трактування т. зв. «політики визволення») та врешті брак елементарного політичного такту, що проявляється в хитаннях між крикливою демонстративністю та зайвим і принизливим низькопоклонством. Гадаю, що власне ці мотиви стали причиною, чому М. О. Ветухів з часом відсунувся від активної участи в Українському Конґресовому Комітеті Америки.

Пробним каменем українсько-американської політики була — та й до деякої міри надалі залишається — проблема т. зв. непередрішенства. Погляди М. О. Ветухова на цю справу відомі мені з його слів, які зрештою знаходили підтвердження в його практичних заходах. Він уважав, що коли маємо справу з чужими чинниками, не можемо вимагати, щоб вони на світ дивилися крізь українські окуляри. Якщо ми готові «принципово» обмежувати наші контакти тільки з тими, хто наші національні постуляти приймає в повній ширині, ми цим самим засуджуємо себе на ізоляцію. Мусимо собі сказати, що з американської точки погляду концепція «непередрішенства» є зрозуміла і, в певному сенсі, навіть натуральна: ніякий відповідальний державний муж США не міг би сьогодні брати на себе зобов'язання щодо того, як мав би виглядати майбутній лад на землях СРСР, після

такої непевної й покищо суто гіпотетичної події, як падіння більшовизму. Тому голосна українська «боротьба проти непередрішенства» наперед засуджена на невдачу й нагадує боротьбу дон Кіхота з вітряками. Раціональна українська політична акція в США мусіла б радше прагнути до того, щоб американські урядові та півурядові чинники, навіть не виходячи з рамців формального принципу непередрішенства, в більшій мірі, ніж досі, рахувалися з інтересами неросійських народів Радянського Союзу, в першу чергу України. Спонукати американців до такої ревізії буде можна не демонстраціями та протестами і не примітивною антимосковською ненависницькою пропаґандою. Акції того стилю, який у нас прийнято вважати за «патріотичний», часто ллють воду на млин наших національних противників, бо нас тільки компромітують в очах світу. Зайва річ казати: якщо ми пристосовуємося до форм і методів праці, що загальноприйняті в тому світі, в якому ми живемо, то з цього ніяк не слідує, що ми міняємо напрям наших зусиль та що відрікаємося від власних українських цілей. Коли американські чинники є непередрішенські, то це не значить, що ми своєю чергою маємо перестати бути передрішенцями-самостійниками. Цього від нас ніхто й не стане вимагати, якщо зуміємо з гідністю та повною ясністю окреслити наші позиції.

Перенесімося думкою на декілька років назад і пригадаймо, скільки різних «татарських чуток» виникло після того, коли проф. Ветухову вдалося здобути для УВАН скромну матеріяльну допомогу від т. зв. Східньоевропейського фонду (частина Фордівської фундації). Про це загально тоді говорили, як про мало не явний доказ «національної зради»; все питання зводилося до того, якими політичними поступками Ветухів, мовляв, окупив цю субвенцію. Найбільше кричали ті, які теж старалися про допомогу й дістали облизня... Сьогодні вже повинна бути ясною для кожного бездонна глупота цих тодішніх поговорів. Тактика проф. Ветухова виправдала себе у світлі досвіду блискуче; зате тяжко було б це сказати про його тодішніх явних і тайних хулителів. Не зважаючи на це, ширення злобних версій на тему М. О. Ветухова не переривається по кутках і по цей день. Займаються цим головно заздрісні бездари, які й досі ще не можуть покійному пробачити його успіхів та які, не маючи речевих аргументів, не знаходять нічого кращого, як ставити під сумнів патріотизм людини, що переростала їх на голову. Зустрічаючися з такою ментальністю та такими прийомами «патріотичної» інсинуації, мимоволі пригадуєш клясичну фразу англійського літературного критика 18 століття доктора Самуїла Джансона: «Патріотизм — це останнє прибіжище падлюк».

Тут виринає ще одне важливе питання: штука не в тому, що М. О. Ветухову вдалося дістати допомогу для Академії, але в тому, який з цього зроблено вжиток. Відповідь на це дає серія уванівських публікацій: томи «Анналів» і інших видань. УВАН не була єдиною уста-

новою, що в останньому десятилітті видавала українознавчу літературу англійською мовою. Але уванівські видання корисно відрізняються від інших своїм серйозним науковим рівнем та відсутністю «пропаґанди». Міг би хтось подумати, чи в наших обставинах така академічність не виявляється розкішшю. Але реальний досвід показує щось зовсім протилежне: власне суто академічні видання, такі, як, наприклад, «Свята Софія» Повстенка, чи «Огляд української історіографії» Дорошенка-Оглоблина тощо, знаходять визнання у світі, тоді як усяка дешевизна та «легкі» популяризації не залишають ніякого сліду й по суті є викиненими грішми. Українська справа надто далека й «екзотична», щоб нею в Америці можна зацікавити широкі кола суспільства. Тому всяка раціональна українська інформаційна акція в США мусіла б мати «елітарний» характер, себто бути розрахованою на вужчі кола спеціялістів, в першу чергу науковців та політичних експертів. Люди цього типу мало податливі на будьяку емоціональну «пропаґанду», яка радше може їх відштовхувати; зате вони могли б бути приступні для наукової інформації, поданої в речевій формі. Для М. О. Ветухова ці прості й засадничі речі були самозрозумілі; але вони й досі не містяться в головах більшості лідерів американсько-української спільноти.

Наше громадянство, обтяжене прерізними комплексами, інстинктово боїться контактів з зовнішнім світом. Зокрема ми боїмося прямих конфронтацій з тими, що їх, — слушно, чи ні, — ми звикли вважати за наших національних ворогів, себто по суті з усіма нашими сусідами. Коли пересічний громадянин чує про такі контакти, він схильний підозрівати тут якусь чорну інтриґу. (Психолог може сказав би, що в цих побоюваннях криється підсвідома самооцінка людей, які у глибині душі знають, що їх самих було б не тяжко «надути» або скорумпувати, й тому вони готові таку слабість приписувати також іншим). Професор Ветухів був рідкий між нашими діячами тим, що він не тікав, але навпаки систематично шукав зв'язків з зовнішнім світом. Коли цього вимагав інтерес справи, він готовий був без вагань сісти за спільний стіл з кожною людиною. Він зовсім не боявся, що його обдурять, бо мав упевненість, що зуміє вийти переможною рукою з такої гри. Їздячи на міжнародні наукові конґреси, він не вагався зустрічатися й говорити з радянськими ученими, між якими були його давні особисті знайомі. Бувши відомим українським «сепаратистом», він уважав за доцільне зберігати контакт з науковими колами російської еміґрації. За цією тягою до систематичного розбудовування зовнішніх зв'язків стояло в М. О. Ветухова глибоке переконання, що українська діяспора тільки тоді виконає свою місію, покладену на неї історією, якщо вона не замкнеться в ґетто, а навпаки, свідомо й рішуче йтиме на духове здобуття чужих світів. Еміґрація повинна стати носієм своєрідного «українського космополітизму», що служив би як антидот проти культурної провінціялізації

українства, що проходить на рідних землях. Не є випадком, що УВАН під керівництвом М. О. Ветухова стала може єдиною українською установою, що на її форумі часто й радо виступають учені-неукраїнці, як природні американці, так і члени різних східньоевропейських національностей: росіяни, поляки, білоруси, чехи, турки, жиди й інші. (До речі, проф. Ветухів послідовно вживав термінології — «жид», «жидівський», що згідна, на його думку, з українською мовною традицією). При цьому гідне уваги, що ця співпраця неукраїнських учених з нашою Вільною Академією зовсім не мала якогось маніфестаційного та парадного забарвлення; це була нормальна ділова міжнаціональна наукова кооперація, яка скрізь у культурному світі вважається річчю самозрозумілою, — тільки чомусь не в нас.

*

Хочу перейти тепер до розгляду внутрішньоукраїнських аспектів діяльности М. О. Ветухова. Також тут він виявляв себе в першу чергу реальним політиком, що бере людей і середовища такими, якими вони є, шукаючи в зустрічі з ними раціональних практичних розв'язок. Вірячи в потребу консолідації наших самостійницьких сил, він був готовий співпрацювати з усіма групами української національної еміґрації, складаючи докази, — не на словах, а на ділі, — толерантности не тільки до чужих поглядів, але також, що часто труднiше, до психологічних особливостей інших людей. Можна було дивуватися, з якою терпеливістю він умів вислухувати різних дурнів і зануд, які часто надокучали йому, крадучи цінний час. Можна з чистим сумлінням сказати, що він намагався ніколи не загострювати внутрішньоукраїнських конфліктів, але радше прямував до їх відпруження, шляхом особистих і міжгрупових компромісів. А втім уже сама позиція президента УВАН накладала на проф. Ветухова обов'язок зберігати невтральну поставу в наших внутрішніх усобицях та коректне відношення до всіх українських середовищ. Якщо цього не вистачало, щоб Академію й її президента охоронити від усяких відкритих і, частіше, замаскованих, атак, ця лінія Михайла Олексійовича довела принаймні до одного світлого результату. Як уже згадано раніше, УВАН стала на американсько-українському терені чи не єдиною установою, де дружньо співпрацюють люди різних партійно-політичних симпатій, різного реґіонального походження та конфесійної приналежности.

Цей нахил до толерантности та компромісовости не позбавляв проф. Ветухова чіткого політичного профілю. Найбільш зловживаним словом у сучасному світі, не виключаючи української еміґраційної спільноти, є «демократія»; під неї часто підшиваються ті, що з нею мало мають спільного. Певне, що М. О. Ветухів був демократом не коньюнктурним, але органічним; не зважаючи на те, що його доросле життя протекло в радянському оточенні, він був з крови й кости демократом «західнього типу». Майбутню Україну він бачив як самостійну

державу, побудовану на основах демократичної свободи та правопорядку. Любов до батьківщини нерозривно поєднувалася в нього з любов'ю до свободи; ці два інстинкти були в нього сильні і глибокі. Це був елемент віри в духовості тієї людини, що в ній часто хотіли бачити тільки вправного дипломата. З цього випливала й прив'язаність Михайла Олексійовича до традицій української демократичної державности 1917-20 рр. Він був переконаним «уенерівцем»; він не став ним щойно на еміґрації, але таким вийшов уже з України. Тому і його оцінка так східньоукраїнського «націонал-комунізму», як і західньоукраїнського «вождівського націоналізму» не могла не бути негативною, хоч ці свої погляди він, з тактичних міркувань, не завжди висловлював прилюдно.

*

На цьому тлі виникло одне з рідких розходжень, що мали місце між Михайлом Олексійовичем і мною. Це було, якщо не помиляюся, у 1953 році. Як на тодішньому секретареві Комісії УВАН для дослідів над пореволюційною Україною та Радянським Союзом, на мені лежала головна відповідальність за плянування діяльности Комісії. Власне тоді намічувалася серія доповідей, присвячених історії УРСР в 1920-их роках та тогочасному нашому «націонал-комуністичному» таборові. Проф. Ветухів, як правило, залишав Комісії зовсім вільну руку у її внутрішній праці, але цим разом він викликав мене на розмову. Наші зустрічі звичайно відбувалися на обширі Колюмбійського університету. Ми домовлялися про побачення телефоном, потім я чекав Михайла Олексійовича при брамі будинку, де містилася його лябораторія; залежно від погоди й настрою, ми або проходжувалися, або йшли до студентського ресторану, де Михайло Олексійович обмежувався звичайно порцією йоґурту. Того дня ми сіли під сонцем на кам'яній лавці біля центрального адміністраційного будинку університету.

Уже з перших слів Михайла Олексійовича я зрозумів, що він побоюється, щоб заплянованої доповіді не послужили як плятформа для пропаґанди «хвильовизму». Я заспокоїв його, що керівництво Комісії, головою якої був проф. Іван Решетар, а я секретарем, напевно не допустить до якоїсь односторонности. Михайло Олексійович прийняв до відома мої вияснення й не настоював на своєму «вето». Розмова змінила свій характер: з суто ділової вона перейшла в загальну дискусію про явище українського «націонал-комунізму». Ситуація була трохи парадоксальна: мені, галичанинові, доводилося боронити наших радянських державних і культурних діячів перед критикою «східняка». Я висловив був думку, що в конкретній обстановці 1920-их рр. власне на наших комуністів випала, силою обставин, роля захисників українських національних прав перед наступом московського централізму. Я був призвичаєний до великої стриманости Михайла Олексійовича в його виступах, і тому врізалася мені в пам'ять гострота його висновків під час тієї розмови. В

його різкому засуді українського націонал-комуністичного табору сплелося кілька мотивів. Тут, ясно, говорив традиційний прихильник УНР; але це ще не було все. Певну ролю відігравав теж, безперечно, клясовий чи, точніше, становий елемент. Проф. Ветухів був дідичний інтелектуал: син професора університету, що виростав в атмосфері, насиченій культурними традиціями, і ще до революції встиг пройти стару клясичну гімназію. Літератори, які під час і після революції захопилися радянськими ідеалами, були в його очах плебейськими вискочками-недоуками. Але найважливіша річ: тут просвічувала зневага стихійного політичного реаліста до наївних доктринерів і розкуйовданих романтиків. Як обережна і зручна людина, Михайло Ветухів міг робити стосовно до радянської влади конечні практичні пристосування, коли такої мімікрії вимагав інстинкт самозбереження; але він не робив ненависній системі психологічних поступок, він ніколи не плекав ілюзій щодо природи комуністичного режиму. Люди, які, хоч би тільки переходово, могли самі себе й інших дурити утопією «загірної комуни», викликали його погорду. Подібну погорду мусів, мабуть, колись відчувати Талейран до фанатиків якобінців.

Проте М. О. Ветухів умів здобутися на об'єктивну й речеву поставу навіть до тих явищ, що особисто були йому антипатичні. Характеристична подія, що про неї хочу згадати, мала місце кілька років після описаної розмови. 24 січня 1959 року відбулася наукова конференція Комісії для дослідів над пореволюційною Україною та Радянським Союзом, що мала за свою генеральну тему питання про «Національні опозиції в комуністичних партіях республік СРСР»; доповіді читали А. Адамович — «Націонал-комунізм у Білорусії», І. Ґольдман — «Націоналізм і інтеґрації в Грузії», Ґ. Султан — «Національні опозиції татарських комуністів (суліман-галієвщина)» та В. Голубничий — «До характеристики національних ухилів у КП(б)У». На конференції головував проф. Ветухів. Це вже було після його операції й коротко перед кінцевим захворінням. Якщо не помиляюся, це був взагалі його останній публічний виступ. Я не мав можливости приїхати до Нью-Йорку на той день, а втім я вже не був секретарем Комісії. Про інцидент, що стався під час конференції, знаю з оповідання одного приятеля. Виявилося, що на зібрання, яке було відкритим, прийшло кількох земляків з породи тих, що прославляються своєю галасливою «боротьбою проти хвильовизму». Очевидно, вони вважали, що конференція УВАН дає нагоду для чергового «подвигу». В певному моменті в залі піднялися вигуки... Тоді взяв слово проф. Ветухів:

«Ми Українська Вільна Академія Наук, і ця назва нас до чогось зобов'язує. Т. зв. націонал-комунізм був фактом нашої найновішої історії, і ми, як українська наукова установа, покликані до того, щоб це явище об'єктивно дослідити. Саме явище можна оцінювати

по-різному. Але що нас відрізняє від радянської науки — це власне те, що на нашому форумі вільно говорити про все та відстоювати різні позиції, як довго дискусія залишається діловою та поодинокі погляди підкріплені науковими арґументами».

Ці слова, виголошені з спокоєм і авторитетом людиною, що над нею тоді вже висів подих смерти, на всіх присутніх справили помітне враження. Конференція продовжувалася в повному порядку, без дальших перешкод з боку «патріотичних» крикунів.

Міг би хтось поставити запит, чи не було протиріччя в настановах Михайла Олексійовича, виявлених ним у приватній розмові зо мною та згодом на прилюдній конференції. Гадаю, що ні. В першому випадку він хотів застерегтися проти помилки, що нею є безкритичний культ «хвильовизму», що його плекають деякі наші громадяни, що духово не виросли поза 1920-і рр. У другому випадку він відмежовувався від такого ж наївного й безкритичного, та ще й хуліганського у своїх формах, дискредитування явищ нашої недавньої історії. Крім цього, без уваги на свої особисті симпатії чи антипатії, він в обох випадках боровся за те, щоб відстояти своєрідний характер Академії, як установи, де панує «сократичний принцип» вільного шукання істини та вільної дискусії.

*

Олівер Кромвел перестеріг художника, що мав малювати його портрет: «Нехай картина не буде краща за модель. Не забувайте, прошу, за мої бородавки й зморшки». Клясична порада не тільки для портретистів, але також для біографів і мемуаристів! Я не збираюся писати панегірика М. О. Ветухову, якого я шанував та який був мені милий як людина, але якого я не ідеалізував. Також видатні індивідуальності не позбавлені своїх слабостей і хиб, що виступають на них яскравіше, ніж на сірих пересічностях. Очевидно, було б смішно хотіти зобразити пок. Ветухова, як зразок усіх чеснот, що їх звичайно прославляють у школярських читанках. Для такої ролі паперового героя забагато він мав у собі вітальности, темпераменту, інстинкту грача й бійця.

Не сумніваюся, що найбільшим недоліком М. О. Ветухова як голови УВАН була обставина, що його власна наукова спеціяльність лежала у природознавчій дисципліні, тоді коли діяльність Академії мусіла, силою речей, концентруватися на гуманітарних і соціяльних науках, з особливим спрямуванням на українознавство в найширшому значенні цього слова. Загальна культурність та рідкісний громадський такт допомагали Михайлові Олексійовичу до деякої міри закривати чи компенсувати цю недостачу. Все ж при різних нагодах відчувалося, що йому бракувало ерудиції, потрібної для того, щоб авторитетно брати слово у наукових справах, що мали для Академії найсуттєвіше значення. Це виходило наверх, наприклад, під час конференцій УВАН, що їх проф. Ветухів любив відкривати сво-

їми вступними промовами, які одначе не завжди стояли на належному рівні.

Ця хиба була б менше відчутна при інакшій внутрішній структурі управління Академією. Проф. Ветухів краще зробив би, коли б, — залишаючи за собою загальне керівництво та передусім сектор зовнішніх зв'язків, де він був неперевершеним майстром, — він мав при собі ще й «начальника штабу», який давав би напрям внутрішній науковій праці УВАН. Але такої особи при ньому фактично не було. Поодинокі секції й комісії УВАН були великою мірою залишені самі на себе, і в їхній діяльності часто помічалася недостача координації. Зокрема вважаю за серйозну помилку М. О. Ветухова, що він непотрібно поривався на те, щоб самому редагувати уванівські видання, а в першу чергу основну публікацію Академії — англомовний журнал «Аннали». Прекрасне орієнтаційне чуття Михайла Олексійовича правильно підказувало йому, що взагалі варто і треба, в рамцях наявних фінансових можливостей, публікувати. Тому засадничі рішення уванівської видавничої політики не могли викликати застережень, — у протилежність до інших українських установ у США, які видають халтуру, хоч серед громадянства намагаються викликати враження, що вони роблять велику роботу. Але, на жаль, критичне око фахового читача знайде і в «Анналах» чимало більш чи менш прикрих ляпсусів, — свідоцтво того, що редактор не був для своєї функції повністю кваліфікований.

Тяжко було б сказати про покійного Михайла Олексійовича, щоб він любив оточувати себе сильними індивідуальностями. Навпаки, він інколи немов відштовхував незалежні і сміливі характери. Я переконаний, що це не було свідомою тенденцією Михайла Олексійовича; це скоріше випливало з його невміння ділитися авторитетом і делеґувати відповідальність. Ця риса ще найменше виявлялася в його відношеннях до молодших колеґ, де вже сама різниця віку та стажу вносили природну ієрархічність у стосунки. Добре впорядкована організація вимагає рівноваги між принципами індивідуального та колективного керівництва. Великі майстрі в цьому ділі англосакси: вони вміють наділяти своїх лідерів широкими повноваженнями, але рівночасно оточують їх гуртом співробітників, які контролюють лідера та беруть на себе частину тягару його відповідальности. Зате в нашому громадянстві ця справа хронічно клигає. Інстинкт заздрости так сильно розвинений в українських людей, приводить до того, що на чоло наших організацій і установ аж надто часто висовують пересічність. Знову ж коли на провідне місце інколи виб'ється сильна індивідуальність, вона виявлятиме у своїй поведінці «отаманські» нахили та невміння організувати те, що по-англійськи називається team-work. Від цієї слабости не був вільний і М. О. Ветухів. В УВАН існувала надмірна концентрація авторитету й відповідальности в руках однієї людини. Це спричинило після пе-

редчасної смерти Михайла Олексійовича небезпечну кризу проводу, що загрожувала самому існуванню Академії. Кризу вдалося перебороти в той спосіб, що на нового голову обрано особу, що за часів М. О. Ветухова не належала до його близьких співробітників і не приймала безпосередньої участи в керівництві Академією. Можна тільки радіти цією щасливою розв'язкою, але те, що вона була конечною, кидає в якійсь мірі некорисне світло на методи керівництва М. О. Ветухова, який не подбав про те, щоб самому підготовити свого наступника.

Як згадано вище, я майже не зустрічався в Михайлом Олексійовичем у приватній і товариській обстановці. Тому не можу нічого сказати про те, яким він являв себе у відносинах до рідних і своїх особистих приятелів. Але не можу промовчати однієї його поганої звички, що лежала, так би мовити, на пограниччі між публічною та приватною сферами його життя. Я не ставлю Ветухову в догану того, що він оберігав капітал своїх зовнішніх зв'язків для справ загального значення, а не для того, щоб допомагати індивідуальним науковцям в їхніх приватних клопотах. Бувши людиною, що вміла влаштовуватися в усіх ситуаціях, він мав право вважати, що також інші повинні дбати самі за себе та що для відповідальної людини правильно зрозуміла доброчинність починається від неї самої. Зате вважаю, що можна було слушно брати Михайлові Олексійовичу за зле щось інше: коли різні наші люди, що їм тяжко було пробиватися в обставинах нового й ще незнайомого американського світу, не раз зверталися до нього з такими чи іншими проханнями про «протекцію», він не любив викладати карт на стіл. Він не казав прямо: «Ця справа мене не стосується, я тут нічого не можу зробити». Навпаки, співрозмовці відходили від нього підбадьорені та переконані, що «Михайло Олексійович буде за нас турбуватися». Проходили тижні й місяці, аж поки людина переконувалася, що Михайло Олексійович у її справі навіть пальцем не кивнув, а може про неї вже навіть зовсім забув.

Не вмію собі й досі пояснити мотивів такої дивної поведінки. Чи це було бажання конспірації, неохота виявити перед непокликаними очима межі своїх зв'язків і можливостей в американському світі, які нашим людям часто могли здаватися куди більш імпозантними, ніж вони були насправді? Чи це була фальшиво зрозуміла дипломатія, що полягала в тому, щоб ніколи не казати прямо «ні»? Вважаю, що, поминаючи моральний бік справи, ця звичка шкодила М. О. Ветухову і громадсько, бо залишала до нього в багатьох людей почуття огірчення та виробляла йому опінію нещирости і крутійства. Щодо себе самого, можу сказати, що, спостерігши рано цю рису вдачі Михайла Олексійовича, я собі поставив за правило ніколи до нього не звертатися ні з якими моїми особистими турботами і проблемами. Це була, мабуть, одна з причин, чому наші відноси-

ни завжди залишалися незатьмареними, а навіть, не тратячи суто ділового характеру, з часом набирали відтінку сердечности. Проте признаюся, мені тяжко було миритися з цим елементом «орієнтального лукавства» у вдачі шанованого й любленого мною проф. Ветухова. Я намагався сам перед собою виправдувати його тим, що без доброї дози лукавства він ледве чи зміг би зберегти себе в умовах жорстокого й забріханого радянського режиму, який трудно вважати за школу джентлменства.

*

Зате особливо тішив мене факт, що на інтелектуальному обличчі М. О. Ветухова більшовизм не позначився ніяким слідом. Ніколи не чув я з його уст жодної фрази, позиченої з марксо-ленінського жарґону. В нашому еміґраційному громадянстві не раз можна зустріти людей, які, бувши переконаними противниками комунізму, все ж у категоріях думання та у своїй політичній термінології не зуміли до кінця унезалежнитися від наслідків радянської ідеологічної індоктринації. Але з духовости Михайла Олексійовича Ветухова вся марксоленінська премудрість сплила, мов дощ на доброякісному непромокальному плащі.

Якщо б я мав схарактеризувати «приватну філософію» проф. Ветухова, то я окреслив би її як своєрідний біологізм, чи пак «вітаїзм». Його світогляд виростав безпосередньо з наукової спеціяльности. А може маємо тут справу з зворотним відношенням: він вибрав генетику за свою наукову дисципліну тому, що вона була співзвучна з його вродженими світоглядовими настановами? В розмові він часто любив уживати приклади і порівняння, зачерпнені з його досвіду природознавця-генетика. Один спільний знайомий сказав мені, вже після його смерти: «Михайло Олексійович дивився на людське життя не інакше, як на життя тих мушок-однодніок, що їх він виводив у своїй лябораторії». Це влучне спостереження! Якщо я правильно відчув світогляд проф. Ветухова, він вірив, що один ритм, одна мудра й цілеспрямована закономірність пронизує всі щаблі життя, від найнижчих до найвищих. Людина обумовлена законами спадковости, що їх ніхто не може проломати; одиниця — тільки ланка в нескінченному ланцюзі поколінь. Візія вічно пульсуючого потоку життя наповнювала Михайла Олексійовича релігійним захопленням.

Бувши людиною з дисциплінованими емоціями, але чужий пуританству й аскетизмові, він не відчував ніякої огиди до білка і його забурень. Маю враження, що в людях він цінив передусім «расу», себто здоров'я, вроду й вітальну енергію. Він мав «ветеринарське око», що чуйно реєструвало фізичні якості осіб, з якими йому доводилося мати справу.

Треба було близько знати Михайла Олексійовича, щоб звернути увагу на один важливий бік його духового господарства: його безперечну релігійність. Не маю сумнівів, що це випливало в нього з

глибоких потреб душі, а не з якихось громадських розрахунків. У протилежність до того, що так часто можна бачити в нашому світі, він не змішував релігії з політикою і не робив з неї засобу морального натиску проти інакомислячих земляків. Він був вірним сином Української православної церкви і брав активну участь в її справах; але цих зацікавлень він не вносив на терен УВАН. Найкращий доказ щирости релігійних почувань Михайла Олексійовича я бачу в тому, що він завжди ставився з повним респектом і толерантністю до чужих релігійних переконань. На цьому місці треба відмітити дружбу, що в'язала М. О. Ветухова з лідером українського протестантизму, сьогодні теж уже згаслим, пастором Василем Кузевим. Як євангелика, пок. Кузева бойкотували й не давали йому зайняти місця серед провідних постатей української громадськости в США, що на нього він заслуговував своїм характером, інтелектом і прекрасним знанням Америки. В похвалу М. О. Ветухову треба ствердити, що він умів оцінити вартість цієї непересічної, невизнаної особистости; з свого боку В. Кузів в останні роки свого життя був постійним гостем на зібраннях Академії.

*

Проф. Ветухів не дожив десятилітнього ювілею Української Вільної Академії Наук у США. Але достойним закінченням цих записок, присвячених його пам'яті, буде, коли висловлю кілька думок з приводу установи, що у великій мірі була дитиною його духа. Призначення визначних індивідуальностей «об'єктивізуватися» в досягненнях, що мають понадіндивідуальне тривання. Такими об'єктивізаціями є не тільки художні твори й відкриття наукової мислі, але також суспільні формації; державний муж — це творець, що працює в найтруднішому, найнебезпечнішому та найвідповідальнішому з усіх матеріялів, — живих людських збірнотах. Таким творцем був М. О. Ветухів.

Еміґрація з самої своєї природи не може бути носієм матеріяльної сили. Але не раз в історії людства еміграціям доводилося бути носіями сили духової. Липинський сказав, — гіперболічно, але по суті слушно, — що місія еміґрації бути «духом нації, поза її тілом». Радянський режим намагається звести українство до рівня неповноцінної, провінційної національности, яка засуджена на те, щоб своїми соками годувати велич Росії. Під радянським пануванням заглушений розвиток української суспільно-політичної думки, а український культурний процес втиснений у Прокрустове ложе. Українська інтелектуальна верства відрізана від зовнішнього світу, обмежена у своїх творчих виявах, в недавньому минулому десяткована терором; талановитіших одиниць різними способами переманюють працювати на ниві нації-гегемона. При такому стані речей на рідних землях великі й відповідальні завдання падають на еміґрацію. Даючи зразки повноцінної творчости в областях політичної думки, науки й літератури та

мистецтва, еміґрація мала б змогу протиставитися російсько-комуністичному нівеляційному натискові. Не даремно радянська влада присвячує пильну увагу українській скитальщині і вживає різних засобів, щоб її ослабити й розкласти... Своїми розумними заходами еміґрація могла б не тільки підготовляти засів для майбутніх поколінь, але вже й сьогодні стимулювати емансипаційні процеси на Україні; досягнення еміґрації дають культурним працівникам на рідних землях арґументи до рук, що при їх допомозі їм легше виторговувати концесії від режиму.

Але чи наша еміґрація розуміє правильно свої завдання? Ледве. Тут знову мститься наша відвічна слабість: недорозвій верхів. Українство, міцне у низових формаціях суспільного буття, хронічно слабує у формаціях вершинних. І це не тому, що в нас нема талановитих, провідних людей, але тому, що вони не знаходять свого «соціяльного місця» в українському громадянстві. Це явище подвійно загрозливе в еміґраційних умовах, де вартість усякої праці масового стилю дуже проблематична та де вона не може мати тривалих результатів. Українська селянська стихія, закорінена в чорноземі, могла силою своєї веґетативної відпорности перетривати віки історичних лихоліть. Але в умовах діяспори важить не кількість, а якість, — повсякчасні зусилля інтелекту та розумної волі, наснажені почуттям месіяністичного покликання.

Липинський уважав, що українська нація хворіє «недугою бездержавности», себто слабістю політичної культури та недорозвитком культурного життя «високого» стилю. (Ми маємо прекрасну народну пісню, — але де наші Моцарти, чи хоч би більки Дворжаки, Ґріґи й Сібеліюси?). Згідно з поглядами Липинського, переборення цієї недуги залежатиме від того, чи постануть українські суспільні формації «елітарного» типу, що, з одного боку, були б так міцно закорінені у власному громадянстві, щоб не дати себе знищити силам рідного примітивізму, і що, з другого боку, самі були б вільні від цих традиційних українських хиб. Липинський мав на увазі передусім політичні організації, але цю тезу можна добре поширити й на область наукових установ. Рація існування Української Вільної Академії Наук у США в тому, що вона хоче бути а к а д е м і є ю, а не «Просвітою» і не «Просвітою», зафарбованою під академію. Іншими словами: в межах наявних скромних можливостей, без зайвого шуму й реклями, плекати інтелектуальне життя того рівня і стилю, що відповідало би нормам, прийнятим у культурному світі. Було б невірно сказати, що цього завжди вдається досягнути, але в цих речах багато важить уже саме розуміння справ і стиль праці. На ці рейки поставив УВАН покійний професор Михайло Олексійович Ветухів, що цим ділом назавжди записав своє ім'я до історії Української Великої Еміґрації.

ДАРІЯ РЕБЕТ: ПРОГРАМОВИЙ «СУЧАСНИК» І ЖИВИЙ ГУМАНІЗМ

На тлі марксо-ленінської діялектики і конкретної більшовицької дійсности, мабуть, найбільше нерозгаданим питанням є проблема радянської людини, що в своїй соціологічній та психологічній суті мусить бути найскладнішою, а практично і найбільше засадничою справою в усім комплексі нашого протиставлення більшовицькій системі. Ця проблема тим серйозніша, що система за всіх умов внутрішньої ситуації і в усіх фазах свого історичного походу методами всеохоплення людини спрямовує туди наполегливі зусилля. Вирощення наміченого казенного людського типу — це перманентна радянська проблема.

Тому з однаковою актуальністю — як чотири десятиліття тому, так і сьогодні — у безпосередній зустрічі з людьми і в публіцистиці повторюються девізи і повчання Леніна стосовно виховання нової, комуністичної людини, формування нового характеру і будування цим шляхом комуністичного суспільства. Його заклики, виголошені на III всеросійському з'їзді комсомолу в 1920 р., в промові «Завдання спілок молоді» і зібрані в невеликій книжці, постійно рекомендують «уважно прочитати кожному, хто вливається у велику комсомольську сім'ю». Сьогодні з такою самою «свіжістю», як і колись, повторюють його гасла «любити працю», виховувати у молоді таке ставлення, при якому праця була б «найпершою потребою життя, справжньою насолодою», і нагадують, що «ще до перемоги жовтня Ленін вірив у прихід того часу, коли праця для всіх трудящих буде справжнім святом» (орган ЦК ЛКСМУ «Дніпро», ч. 10 за 1960 р.).

Підкреслюємо цей неновий момент тому, що, побіч усіх теоретично-ідеологічних заложень комунізму, саме на ньому ставиться постійно окремий акцент у методиці виховання радянської людини. Це підтверджує Володимир Позняк у названому вище зверненні з приводу сорокліття з дня виступу Леніна на з'їзді комсомолу: «Не в теоретичних дискусіях, а в практичній діяльності знаходить радянська молодь відповідь на хвилююче питання, „якою повинна бути людина комуністичного суспільства"».

Очевидно, що і таке питання, і така відповідь, яка не дає відповіді, — це одна з ряду цілковито неатракційних і дуже нудних фраз, які не сходять з програми радянського організованого життя.

Все ж таки проблема виховання радянської людини, себто, беручи практично, людини відданої більшовицькому режимові і його кожночасній лінії чи, як це тепер звучить, виховання сучасника стоїть в усій програмовщині дуже гостро. Зокрема помітне це від XXI з'їзду КПРС, коли було особливо підкреслено, що комуністичне виховання радянських людей має бути в центрі уваги всіх партійних, професійних та громадських організацій. На шкільному відтинку ця вимога реалізується законом «про зміцнення зв'язку школи з життям», а спеціяльну ролю під цим поглядом приділено всій культурній ділянці, що оформлено окремим постулятом «тісного зв'язку літератури і мистецтва з життям народу». Така була воля Нікіти Хрущова, і вона й досі лунає невпинним відгомоном в офіційних виступах урядових осіб і в зустрічах урядових кіл з працівниками культури. Цей постулят став постійним гаслом самоагітації мистців і літераторів.

Зайвим було б конкретними матеріялами ілюструвати це гасло, що стало моттом літературної творчости в усіх жанрах і літературної критики. Радянські літератори творять картини життя навіть на найдрібніших його ланках; герої-трудівники всякого ґатунку борються за виконання і перевиконання планів та норм, за матеріяльні досягнення в будівництві комунізму, за піднесення в людях комуністичної свідомости, за поборення минулого в сучаснику і в усій сучасності, за поширення комунізму на благо всього людства. Очевидно, проблеми і літературні конфлікти на тлі такої дозволеної і приписаної спрощеної тематики далеко не задовільні, нецікаві, схематичні і шабльонові. До слова приходить критика. І тут до нудьги розбираються питання: вийшов чи не вийшов у творі «сучасник»; повнокровним чи уніформованим вийшов образ героя доби — трудівника; чи досконалі комуністичні характери, чи переконливі їхні душевні перемоги, і т. д. Зауваження, взяті тут для прикладу тільки з однієї статті Леонида Коваленка «Робітник-сучасник в українській прозі», з невеликими відтінками стандартно застосовуються при літературнокритичнім обговоренні різними авторами.

«Письменник правильно накреслює основні напрямні в розвитку характерів та в житті виробництва, але складність внутрішнього життя людей, суспільства залишається поза його увагою». Або далі: «Відзначаючи прагнення письменників внутрішньо збагатити образи позитивних героїв, треба визнати, що далеко не завжди ще це вдається по-справжньому». Критик говорить «про відсутність справжнього руху в характерах головних героїв» і врешті остерігає окремих літераторів, які, мабуть, занадто прямо сприйняли свою суспільновиховну місію, «від занадто прямолінійного і спрощеного розкриття характерів», бо в житті все буває набагато складнішим і заплутанішим. І заворожене коло обертається безконечно. З одного боку, виринає критичне запитання, «чому це позитивний герой має робити завжди все стерильно правильно... ніколи не помилятися... не суму-

вати... не знати компромітуючих захоплень»; а, з другого боку, літературна критика скаржиться, що «ще не виведено по-справжньому... позитивного героя, який би міцно увійшов у свідомість читачів, став би прапором сучасників». І врешті, немов на підкреслення всієї проблематичности засади т. зв. «зв'язку мистецтва з життям», відзначається, що «й досі ще найкваліфікованіші митці слова не звернулися до робітничої теми» (відділ «Критика» в київському журналі «Вітчизна», число за липень 1960 р.).

Тут належить додати, що сюжетно радянська література поширилась коштом нових гасел, отже і виховна практика оперує новими взорами. До звичайного, але радісного трудівника чи конструктора нової техніки додається вчений, що працює над справою мирного використання атома на благо всього людства, і вичаровується герой, що здобуває космос:

«Небо кличе, гей же, небо кличе! —
І людина крила розправля!»

В поезії перераховуються ракети, що помчали в простір, і плекається нова романтика героїзму «на шляху в нові світи»:

«Сплети із райдуг нам вінки,
Ми вирушаємо в дорогу.
Мости у космос — на віки,
Це наша віра в перемогу».

(З віршів Миколи Петренка у «Вітчизні» за вересень 1960 р.).
Таким виглядає «сучасник» у новій ролі.

*

Чим більше знайомитися з літературними силюетами програмових характерів і з невгамовним офіційним «викликанням» сучасника, що має творити комуністичне майбутнє, тим більше доводиться впевнятися, що такого сучасника нема і що саме тому так багато галасу навколо цього нездійсненого ідеалу.

Очевидно, не вільно не добачати факту, що ударники і подвижники більшовицької системи, без сумніву, існують. Залишаючи на боці проблему російської імперіяльної динаміки, треба було б проаналізувати явища справді існуючого радянського патріотизму з його різними мотиваціями — соціяльного, національного і просто людськопсихологічного порядку. Але, коли мати на увазі, що послідовно плеканим більшовицьким сучасником має бути не тільки партійний актив та режимовий авангард, але і пересічна «нова» радянська людина, буденний герой дійсности, перевиховання громадянин комуністичного суспільства, — то в цьому сенсі нового суспільства нема і нема його складових частин, «нових сучасників». На підставі радянської літератури і публіцистики можна устійнити суспільні явища масових розмірів, які ґрунтовно заперечують блеф про більшовицьке переви-

хування. Не входячи тут у засадничі теоретично-світоглядові, релігійні і національні питання, а зупиняючися радше на явищах поточно-соціологічного порядку, на наявних показниках побуту і сприймання життя, що звичайно найяскравіше вказують на елементарні складники людської натури, — можна досить точно окреслити, з якими неподоланними труднощами суспільного характеру мусить боротися більшовизм.

Ось деякі приклади з того, що попадає на публічне обговорення. У московській «Літературній газеті» від 30 липня 1960 р. Леонид Ліходєєв у формі фейлетона п. н. «Мурло мещанина» (тут дозволимо собі зауважити, що «мурло» в перекладі на українську мову означає — вибачте — «морда»), розправляється з листом до редакції від якогось Вольнова. З деяких місць фейлетона довідуємося, про що йдеться «вільнодумному» громадянинові, який свої розважання починає від Дарвіна і його теорії про те, що процеси розвитку життя спираються на індивідуальний егоїзм. Цей егоїзм у ближчому уточненні Вольнова виглядає як «прагнення до власности у всякому вигляді». Він пише: «А власність — це свобода духу, це — більше або менше — змога виконувати дію і при тому не за вказівками когось ззовні, а за своїм власним потягом. Така діяльність називається творчою діяльністю і вона не підкоряється суспільному контролю; в її основі лежить свобідний інтелект, який у свою чергу спирається на свобідне розпорядження матеріяльними добрами. Звідси випливає і протилежне міркування: всяку спробу придавити або обмежити власність необхідно розглядати як дію, скеровану на здавлення людського духу».

Сам наголовок фейлетона вказує на те, в якому стилі і з якою уїдливістю «дискутує» Л. Ліходєєв з такими проявами «відкритого капіталістичного світогляду» і «обивательського матеріялізму». При цій нагоді довідуємося від автора фейлетона, як багато є спекулянтів, лихварів і просто «міщан» з нахилами до звичайного «приземного» людського побуту, що його не можна достосувати до «комунізму». Показується, що «не вимерли» ще такі радянські обивателі, що, як «дивовижний анахронізм», застрягли на землі, «з якої підіймаються космічні кораблі». На думку публіциста, найбільше лихо в тому, що «бритое мурло мещанина» марить про те, щоб в умовах комунізму якнайшвидше своє становище узаконити.

Залишаючи на боці дарвіністську ідеологію громадянина Вольнова, ми ясно бачимо, що маємо діло з загальним у світі явищем «міщанства» пересічного обивателя, спертого на нормальні риси людської природи і елементарну потребу людської свободи.

Ще яскравіше ілюструє це явище анонімна відповідь на фейлетон, уміщена в московській «Літературній газеті» від 3 вересня 1960 р. і підписана: «Алексей Лихонравов, адрес: любой дом на любой улице». Ось що там пишеться: «Критика, а тим більше цькування завжди

викликає різку протидію. Таким цькуванням почала займатися „Литературная газета" та інші друковані органи. Це цькування стосується головним чином міщанських властивостей характеру людини... А такий міщанин, точніше, багато-багато мільйонів міщан чи людей з прикметами характеру, на які накидається газета,... несуть на своїх плечах розвиток без достатньої компенсації за титанічні зусилля». Висловлюючи певність, що автор фейлетона, «будучи сам міщанином (з великої літери)», і такі, як він, мають і ощадні книжки з вкладами по кілька сот тисяч, і найновіші машини, і дачі, і інші розкоші, «Ліхонравов» каже про себе: «Я також громадянин, у розумінні Ліходєєва міщанин, у мене на книжці 12 тисяч карбованців. Хочу мати машину і дачу, думаю, що це не ганьба. І цей факт не перешкоджав мені голодувати, захищати вітчизну і нести на плечах усі п'ятилітки. Прошу редакцію, якщо вона складається з розумних людей, бачити нас такими, якими ми є, з недомаганнями, але в цілому хорошими, і не займатися цькуванням».

Проблема міщанства і обивательської байдужости до служіння більшовицьким партійним ідеалам часто знаходить — здебільша нецікаве — оброблення і в українській літературній творчості та літературній критиці. Звичайно буває це дилема між вигідним особистим улаштуванням і партійною роботою на запущених ланках; найчастіше це є нехіть до села і нерозуміння жінкою праці чоловіка. Ось приклад. Іван Дорошенко в критичному огляді «Чи вийшов портрет сучасника?», написаному про збірку оповідань Якова Стецюка «Голубий іній», пише про труднощі у змалюванні характерів так: «Зформована людина, сучасна в найкращому значенні слова, часом вбирає в себе дуже багато елементів минулого — в побуті, культурі, звичках, уподобаннях, традиціях (сімейних, клясових, національних)... Скільки ж трапляється людей, які своєю біографією належать до нашого часу, а насправді живуть у далекому минулому». А проблема особистого і громадського на тлі одного оповідання ілюструється так: «Центральний герой... чесний, працьовитий, скромний. Та от біда: дружина в нього міщанка, вся її енергія спрямована до однієї мети — створити домашній затишок, придбати щось нове для квартири і для себе, водити дружбу лише з тими, хто „все може"... Але, хоч як намагається переконати автор, що його лікар — хороша людина і заслуговує на співчуття, такого співчуття Іван Сергійович не викликає. Не викликає тому, що якоюсь частиною своєї душі і він сам є міщанином, який вище за все ставить спокій» («Вітчизна», липень 1960).

Ще одним, екстремно драстичним виломом з радянського суспільного пуризму є відоме масове явище «стиляг», що є зрештою світовою проблемою, але в рамах більшовицької системи набирає окремої вимови. У «Радянській Україні» від 18. 9. 1960 був уміщений дуже характерний фейлетон п. н. «Персона грата», автор якого, Василь

Човба, керується такими спонуками стосовно свого персонажа, київського стиляги: «Не зводьмо з нього очей. Не залишаймо його ні на мить у спокої. Щоб жодної хвилини не почував він себе серед нас недоторканою особою, аж поки не візьметься за розум і не піде разом з нами по нашому світлому шляху». Отож ця «персона ґрата», молодий чоловік, зовнішнім виглядом цілком «закордонний», «справжній тобі янкі», не працює і живе на утриманні батьків; щоб «подражнити роззяв і диваків», він продефілює по Хрещатику, загляне в ресторан «Москва», зустрінеться з «дівчиськом на модних шпильках, у широкому і настовбурченому платті», а потім іде на танцювальну площадку. Прізвища батьків не назве, «щоб не написали в газету», а на все повчання дяді-фейлетоніста та на запитання, як він думає з манікюром комунізм будувати, має такі готові відповіді: «Папашо, на демагогію я не клюю... у нас вистачає ентузіястів — різних там ударників і бригад тієї, як її... комуністичної праці. Вони за нас, „стиляг", попрацюють, а ми за них потанцюємо!... Будувати комунізм ще не збираюся. Зачекаю, поки настане повна механізація і автоматизація отих, як їх... виробничих процесів. Тоді натискатиму тільки на кнопки, а це можна і з манікюром... І не пробуйте мені доводити, що дерев'яна халупа, намет або курінь десь у тайзі чи на цілині мають незрівнянні переваги перед моєю затишною київською квартирою, обставленою за останнім словом домашньої техніки. Скажу заодно, що в космос я теж летіти не збираюсь».

Ясно, що це не є відірвана, епізодична картина, і нічого до неї додавати не доводиться.

З спорідненим явищем т. зв. дармоїдства ведеться теж інтенсивна публіцистична боротьба.

Коли до всіх видів грізнішого і невинніщого «міщанства» додати ще голосні факти спекуляції і чорного ринку, відмічувані зокрема закордонними відвідувачами Радянського Союзу, то вийде доволі імпозантна картина всього того, що не гармонізує з ідеалом «комуністичного суспільства» і що показує відкритого чи примаскованого підбільшовицького сучасника в масі. І коли американський репортер написав колись, що «чорний ринок — це один із способів, при помочі яких „сердитий молодий чоловік" в СРСР дає вислів своєму невдоволенню, протестує проти влади», то це, разом з усіма іншими незаконними чи непрограмовими явищами, ілюструє глибокий соціологічний сенс усіх тих фактичних суспільних протиріч і парадоксів, які породила безглуздість протиприродної більшовицької діялектики. На антигуманний тиск на життя і людину мусить прийти реакція різних форм, включно з справді деструктивними, протисуспільними явищами.

Крізь радянську літературу і публіцистику пробивається теж чимраз частіше факт поточної конфліктности з програмовщиною і серед партійних та комсомольських кадрів. Виховуючи сучасника, літера-

тура показує недосконалі, незавершені характери, що блудять, не розуміючи ідейної суті більшовицького виховання. В оповіданні Бориславa Карапища «Справедливість» стиляжного типу комсомолець приходить, спізнившись, на комсомольські збори. «Усі немов змовилися — говорять про одне і те саме: плян, проценти, графіки, строки, виконання. Це вже набридло». З таким же презирством говорить цей комсомолець при іншій нагоді і про фільм «Повість про справжню людину», про концерт, на якому виступали «Ванька-муляр і Танька-бетонщиця, артисти без публіки». У нього прогули, він хуліганить. Від такого проступника друзі відвертаються, його карає комсомольський і професійний колектив; він відчуває врешті справедливість комуністичної моралі та кари і, очевидно, знаходить спосіб повороту на правильний шлях. («Дніпро», ч. 10, 1960). Але з таких і подібних численних показників самого тільки друкованого слова видно, що і в комуністичних колах з «сучасником» теж не гаразд.

*

На тлі і в струмені різних протиріч радянської дійсности дивним, немов парадоксальним порядком на видний плян духово-етичних вартостей висувається у своєрідних формах виявлюваний, декларований, визнаваний і відчутий гуманістичний ідеал. Над усією системою доктрини, над механікою плянів, над фактичними процесами життя, а, може, і в центрі самого життя стоїть справді притягальна ідейна величина, якою є людина з її шляхетними потенціями, з її зростом і прагненням самовияву, з вічною тугою за природною свободою. Тому не випадковим є наполегливе акцентування і реклямне переакцентовування людських і «людяних» моментів у самій партійно-програмовій, офіційній настанові, при чому деякі пункти комуністичної доктрини створюють дуже вигідний ґрунт для ілюзорного вповання віри в гуманність комунізму, для поверхового заспокоєння справжніх гуманістичних прагнень суспільства. Комунізм бо, як говориться, це — «заповітня мрія про найсправедливіше, найлюдяніше суспільство», «комунізм будується в ім'я людини, в ім'я її щастя», в радянській системі «відбувається небувалий раніше розквіт людської особи» (з промови члена президії ЦК КПРС, секретаря М. А. Суслова під час липневої зустрічі керівників партії та уряду з діячами радянської культури). Такими фразами рябіє вся публіцистика і пропаґанда, в такому пляні «справжнього гуманізму» здійснюється не тільки внутрішня, але і зовнішня політика СРСР. В ім'я таких ідейних декларацій проводиться кампанія на міжнародньому форумі «за повне визволення всіх народів від пут колоніяльного рабства», за світовий мир, за роззброєння, за мирне застосування атома для опанування космосу — і все це при неухильній умові зросту нової комуністичної людини. На сесію асамблеї ОН приїжджає Хрущов, щоб «сіяти зерна миру» і говорити про «здорові зерна людської правди», а радянські

газети запитують: «Чи знало колинебудь людство щось подібне до цього найвеличнішого прояву гуманізму, братерської поваги і любови до народів?»

Радянська людина справді прагне миру, прагне спокою і надіється на нормальні умови життя. У вірі в добро і в людську шляхетність, серед галасу офіційних рупорів актуальної пропаґанди лунають і щирі голоси гуманного піднесення, чисто людського самоутвердження. Ось постійні мотиви сучасної радянської літератури:

«Ми з вами теж хороші люди, —
Це ж ми звеличили свій час.
І все ж нащадки наші будуть
Далеко кращими за нас».

(Сергій Воскрекасенко)

Або з казахського поета Абая Кунанбаєва:

«Завжди в нас будять тиху заздрість
Усі, що прийдуть після нас,
Немов незнану нами радість
Їм принесе новітній час.

Та кожну днину і годину
Борімось ми й цієї доби
За нову, кращу нас людину:
І це — наш прапор боротьби!»

На історичному шляху радянського життя особливо надхненну хвилю глибоких гуманно-етичних переживань викликали події і потрясаючі картини людської трагедії за останньої світової війни. Радянська література, зокрема українська, пересичена тематикою і сюжетами з того часу. Незалежно від політично-програмових і також національних моментів у боротьбі з гітлерівським націонал-соціялізмом, тваринна злочинність, розбуджена в людині, і страдницько-героїчне піднесення до найвищого драматизму і найнезламнішого пафосу в обороні життя і людського в людині глибоко врилися у свідомість сучасників, — і можна бути глибоко переконаним у тому, що навіть там, де сенс гуманізму не був, може, належно сприйнятий радянською людиною, зокрема молодших ґенерацій, він вріс у людську душу у формі найпрямішої безпосередности. Сучасники того періоду напевно переживають гуманізм не абстрактно, а з відповідним рефлексійним застосуванням до існуючої дійсности, і тому передусім для них призначена вся офіційна пропаґандивна «гуманність», що так голосно зазвучала в повоєнному етапі більшовизму.

Спонтанний струмінь гуманізму пробудили і перші подуви не зовсім ефективної відлиги. Людина, її внутрішній світ, її гін до свобідного себевияву промовили в Дудінцева і Пастернака, в лібералізуючих ознаках ревізіонізму і в дрібніших відхиленнях від обов'язкового соцреалізму. Про людську свободу, як бачимо, відважується говорити і тепер радянський обиватель, «міщанин»; за свободу особи упоминається напівкумедна, напівзвихнена, задиркувата і по-своєму щаслива постать стиляги з радянського фейлетона.

*

В усій сучасній українській радянській літературній творчості, без огляду на її мистецьку вартість, недвозначно пробивається органічний гуманізм духовости українського народу, що зберігається і розвивається, не зважаючи на всі процеси, защеплювані на Україні більшовизмом, і навіть на фактичні поверхові зміни в людській структурі. З народу виросло багато письменників, прозаїків і поетів. Не всім їм місце у справжній літературі, деякі з них — це змарнований продукт програмового кар'єрництва. Але з безлічі більше чи менше вдалих друкованих рядків постійно промовляє чиста і добра людська душа, що шукає в людині добра і краси. Українська людина сучасної літератури, незалежно від усіх турбот і трудів своїх важких буднів, завжди здатна відчувати життєдайний подих рідної землі і піднесено сприймати красу рідної природи; вона живе, хай і обманними, але уявно цінними, а теж і дійсними ідеалами; вона змагається і росте особисто, але не стає егоїстом. Шляхетна любов, дружба і понад усе сімейний зв'язок живо проникають усю літературну творчість, а тим самим і безпосередню людську дійсність. Густішими, можливо, ніж досі, фарбами малюється в українській літературі образ матері з її героїчною і тихою любов'ю, не слабне ніжне і віддане прив'язання до неї, не меркнуть спогади дитинства, не переводиться гордість старого роду, зворушують обличчя соняшно-ясних дітей, співакторів усієї життєвої дії. Особливо багатий на ці невідцвітні людські скарби Олександер Довженко в усьому своєму високохудожньому вислові, в якого людина так і сяє добром та красою і ідейно-творчий вплив якого явно променює в широких колах живих сучасників.

АВТОБІОГРАФІЯ ДМИТРА АНТОНОВИЧА

На відзначення 15-ліття з дня смерти Д. Антоновича вміщаємо доведену до еміґраційного періоду його автобіографію, яка зберегалася в А. Жука і яку останній передав нам для опублікування разом з своїми цінними примітками. Вміщаємо також складений А. Жуком список писань Д. Антоновича.

Редакція

Родився 2 листопада 1877 р. стар. стилю. [Скінчив 4-ту Київську гімназію]. До громадської організації вперше вступив, як один із засновників її, восени 1893 року (це був український гімназіяльний гурток [при 4-ій гімназії в Киеві], головним ініціятором якого був Іван Руденко, а належали до нього ще Кость Маціевич, Петро Холодний, Василь Доманицький, Г. Лазаревський та інші).

Восени 1895 р. з О. Лотоцьким заснував видавничий гурток, до якого прилучилися зразу В. Доманицький, С. Єфремов, К. Пилінський, І. Лазаревський та інші. Пізніше цей гурток реорганізувався в видавництво «Вік» [1]).

Літературну працю почав у 1896 році статтею в «Киевской старине». [Назва статті: «К 25-летию артистической деятельности Кропивницкого»].

Заснував у 1897 році студентську громаду в Харкові (з товаришами Іваном Кухтою, Євл. Тищенком. Незабаром до неї пристав Михайло Русов) [2]).

---

*) Подану нижче, коротку автобіографію покійного Дмитра Антоновича я дістав від нього, від руки написану, у Відні 1921 року. Даючи тепер до оголошення її друком, роблю в деяких місцях тексту вставки, взяті у квадратові дужки, а наприкінці подаю свої примітки, що допоняють та уточнюють сказане самим автором або подають літературне джерело, з якого можна було б довідатися більше про справи, які він згадує коротко або й зовсім промовчує.

По автобіографії подаю список писань Антоновича — очевидна річ, далеко неповний, бо деяких періодичних видань, що виходили під його

В 1898 році був ініціятором студентських українських з'їздів, на яких з Русовим представляв харківську студентську громаду в Києві у 1898 і 1899 роках [3]).

В 1899 році в Харкові брав діяльну участь у загальноросійських студентських розрухах [4]).

В 1900 році в Харкові, 29 січня заснував РУП (Революційну Українську Партію), з Боніфатієм Камінським, Михайлом Русовим і Левком Мацієвичем (всі троє покійні) [5]).

Влітку 1900 року був представником усієї організованої в Харкові студентської молоді на загальноросійському студентському з'їзді в Одесі, разом з з'їздом був арештований [і сидів якийсь час] в Одеському «Хресті». [Так називалася тюрма].

З 1900 року завідував видавництвом аґітаційних брошур РУП [6]).

В 1901 році заснував у Києві групу РУП.

В 1902 році заснував журнал «Гасло». (В склад редакції числа першого входили ще Голіцинський, П. Канівець (покійний) і В. Козіненко. Голіцинського і Канівця було зразу заарештовано, Козіненко виїхав із Києва, заступив його М. Ткаченко (покійний). Після другого числа і Ткаченка було заарештовано. З третього числа редаґував «Гасло» один протягом півтора року. Співробітничали в «Гаслі» М. Русов (Тоцький), М. Лозинський. По одній статті дали В. Гаврик і Т. Галіп, кореспонденції подавав А. Жук [7]).

В кінці 1902 року зібрав у Києві перший з'їзд РУП, на якому обрано було перший ЦК — Антонович, Голіцинський, Козіненко і Ткаченко. Голіцинського незабаром заступив В. Винниченко [8]).

В 1903 році заснував журнал «Селянин», редаґував 8 місяців і пізніше редаґував знову на початку 1905 року, разом з газетою «Праця».

В чернівецький період видавництва «Селянина» і «Гасла» технічно багато помагали В. Сімович і Л. Когут, що підписував обидва часописи.

Восени 1903 року був заарештований у Харкові.

редакцією або в яких він співробітничав, я не маю в своїй бібліотеці, а в тих, що їх маю, статті здебільшого не мають підписів авторів, і мені було важко виділяти з них статті Антоновича. Отже тут могли зайти деякі помилки і пропуски.

Проте гадаю, що до мого списка в теперішніх обставинах мало що могло б бути додане і ким іншим, крім якихось незначних поправок формальної натури, тієї чи іншої статті або незнаної мені брошури.

В усякім разі список мій, являючи собою лише матеріял для майбутньої, повнішої бібліографії писань Антоновича, становить, разом з автобіографією, достатню підставу для пізнання роду літературної діяльности Антоновича, сфери його ідейних заінтересувань і взагалі його духового обличчя.

Андрій ЖУК

В кінці 1904 року виїхав до Львова на другий партійний з'їзд, з Камінським, як представники Харківської Вільної Громади РУП [9]).

На весні 1905 р. працював у РУП[івській] організації в Полтаві [10]), влітку в Києві, восени в Киеві і Харкові. Влітку того ж року скликав у Києві партійну конференцію [11]).

На початку 1906 року виїхав за кордон і зайнявся науковою працею (історія західньоевропейського мистецтва) [12]).

Вернувся на Україну в 1912 р.

В 1913 р. заснував у Києві (з ініціятиви В. Винниченка і Л. Юркевича) з Ю. Тищенком і П. Понятенком журнал «Дзвін». Редаґував перші три числа, потім редакцію обняв В. Левинський.

В 1914 році брав близьку участь у редаґуванні [журнала] «Сяйво».

В 1917 році був одним із засновників «Робітничої газети», з В. Винниченком і В. Фідровським. Редаґував «Робітничу газету» влітку того ж року.

В 1917 році заснував і редаґував (вийшло 10 чисел) тижневик «Воля»; підписував його Б. Мартос.

Був членом ЦК в РУП до 1905 року. Членом бюра ЦК в УСДРП [Української Соціял-Демократичної Робітничої Партії — так почала зватись РУП від грудня 1905 р.] в 1917 році.

Був головою партійних конґресів: першого — в Києві, другого — у Львові (що заявив себе невідбутим), п'ятого і шостого — в Києві і партійної конференції у квітні 1917 року в Києві.

На весні 1917 року з Ткаченком, Голіцинським, Фідровським та іншими працював над заснуванням Центральної Ради і був заступником голови Центральної Ради до першого Українського Конґресу. Був головою комітету для урядження першої великої української маніфестації в Киеві і головою українського віча на Софійській площі.

Був вибраний в гласні Київської думи влітку 1917 року і в думі був заступником голови.

[Був міністром військової фльоти в 1917-1918 рр. у кабінеті Винниченка, а потім Голубовича (?), міністром у справах мистецтва в 1918-1919 рр. у кабінеті Чехівського (?), послом у Римі за директорії].

АРТИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

В 1894-1896 роках зорганізував і провадив український театр на селі (Сидорівка, Канівського повіту).

В кінці 90-их років (1897-1898) держав власну українську трупу — в Чернігові і Харкові.

В 1917-1918 рр. провадив у «Робітничій газеті» відділ «Театр і музика» і був постійним театральним рецензентом «Робітничої газети».

З 1912 р. викладав у Драматичній школі Лисенка історію костюму та історію стилів. Теж викладав у 1917 р. у Драматичній школі Мат-

ковського; в Державній драматичній школі в 1917 р. викладав історію театру.

В 1917-1918 рр. був головою державної «Театральної ради» при міністерстві освіти, потім культури і мистецтва.

В городській думі [в Києві] в 1917-1918 рр. був членом театральної комісії і завідував театром Троїцького народнього дому (українського).

Написав історію українського театру за триста років.

ДІЯЛЬНІСТЬ У ДІЛЯНЦІ МИСТЕЦТВА

Викладав історію українського мистецтва на вчительських курсах у 1918 році.

Був одним із засновників Української академії мистецтва, професорами якої був обраний у члени ради академії. Був одним із організаторів з'їзду діячів українського мистецтва в Києві в 1918 році.

Написав історію українського мистецтва. В «Робітничій газеті» завідував відділом «Наука і мистецтво».

ПРИМІТКИ

[1]) Про видавничі почини в Києві, з яких народилося видавництво «Вік», докладно оповідає О. Лотоцький у своїх споминах «Сторінки минулого» (ч. 1., Варшава, 1932, стор. 256-263), але не нав'язує до того гуртка, про який іде мова в Антоновича. Натомість Лотоцький згадує, що Д. Антонович, переїхавши в 1897 році до Харкова, заклав там видавництво «Гурт» [стор. 257, примітка], про що не згадує сам Антонович. На жаль, не маю змоги подати, які речі вийшли у видавництві «Гурт».

[2]) Про заснування Української Студентської Громади в Харкові, її персональний склад і діяльність подають докладні відомості у своїх споминах: Ю. Коллард у «ЛНВ» за 1928 і 1929 рр. («Спогади юнацьких днів») і в збірнику «З минулого» («Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді»), том II, Варшава, 1939, стор. 55-69, а також О. Коваленко в тому ж збірнику («На межі двох віків», стор. 27-54).

[3]) Про студентські з'їзди подають відомості: стаття А. Жука «З початків новочасного українського національного руху» в часописі «Шлях», 1921 р., Зальцведель [Німеччина], написана головно на основі інформацій Д. Антоновича і ним зредагована; брошура В. Дорошенка «Революційна Українська Партія», Львів, 1921; згадані вже спогади Ю. Колларда і стаття А. Жука «Перша партійна конференція РУП» у календарі «Дніпро» на 1936 р., Львів, 1935, стор. 96-201.

[4]) Про студентські розрухи в Харкові в 1899 р. і в наступних роках є багато матеріялу в «Молодій Україні», часописі української академічної молоді Австрії, з яким стояли в контакті Д. Антонович і М. Русов; отже ці матеріяли напевно походили від них.

[5]) Юрій Коллард до засновників РУП зараховує ще себе, Олександра Коваленка, Бориса Мартоса і Дмитра Познанського [порів. його спомини в збірнику «З минулого», т. II, Варшава, 1939, стор. 65].

[6]) Першими брошурами РУП, що вийшли 1900 р., були: «Самостійна

Україна» і «Дядько Дмитро». Автором «Самостійної України» був М. Міхновський. Він зараховував себе до членів партії, але в 1902 р. зірвав з нею, коли побачив, що інші видання партії не відповідають, на його думку, тим політичним напрямним, що їх він визначив у своїй брошурі, і заснував нову партію — УНП [Українська Народня Партія]. По цім орган РУП «Гасло», редагований Антоновичем, відмовився від брошури «Самостійна Україна» [підкреслюю — *від брошури*, а не від ідеї державної самостійности України], вважаючи брошуру шовіністичною. На тлі цих розходжень між Антоновичем і Міхновським постала особиста неприязнь.

[7]) Постійним співробітником «Гасла» в 1903 р. був також В. Винниченко, що писав тут під псевдонімом Деде. Крім того, він написав тоді кілька брощур, що вийшли під фірмою РУП. Також писав він у «Селянині», що почав виходити з січня 1903 р. До партійних органів, що друкувалися за кордоном, напливало багато часописного матеріялу з різних міст України (через секретаріят партійних видавництв у Києві, який провадив спочатку В. Козіненко, а потім О. Скоропис). Між іншим, до «Гасла» дописував у 1902-1903 рр. А. Лівицький.

[8]) Під кінець 1903 р., в наслідок масових арештів членів РУП у різних містах України, в тюрмах опинилися на довший або коротший час і члени ЦК партії, а провід партійним життям опинився в руках М. Порша, перед тим провідника партійної організації в Лубнях. За провідництва Порша партія прибрала дещо іншого характеру щодо організаційних засад і політичних напрямних, які стали відмінними від тих, що їх тримався Антонович. [Порів. спогади Порша у збірнику «Симон Петлюра в молодості», Львів, 1936]. І між ними на тлі ідейних розходжень постали пізніше особиста неприязнь та суперництво за провідне становище в партії.

[9]) Подробиці про цей з'їзд — у згаданих вище споминах Порша. На ньому відбувся розкол партії: з неї вийшла група на чолі з М. Меленевським, що заснувала «Українську Спілку РСДРП». Антонович теж мав на з'їзді свою фракцію «обласників», але лишився в партії, щоб перевести всю її на обласницькі рейки. Більшість на з'їзді мав Порш, з яким тримав, м. інш., С. Петлюра.

[10]) Про перебування Антоновича в Полтаві в літі 1905 р. і про тодішню внутрішню ситуацію в РУП цікаві відомості подає В. Коваль (псевд. В. Степанківського) у своїх споминах, друкованих у львівському «Нашому голосі» за 1910 р., в числі, присвяченому 10-літтю партії.

[11]) Власне на цій конференції Антонович мав намір перевести свої «обласницькі» пляни і висадити Порша з його провідницького сідла, але це йому не вдалося. [Порів. згадані вище спогади Порша].

[12]) Перед своїм виїздом за кордон Антонович уже не був членом партії. Виступив він з неї, з кількома своїми однодумцями, під кінець грудня 1905 р. Щодо мотивів, які спонукали його залишити ряди партії [як видно буде далі — тимчасово], він подає короткі пояснення в публікації «Українська культура», збірник лекцій за редакцією проф. Д. Антоновича, Подебради, 1944, стор. 78.

Деякі біографічні відомості про Антоновича подаються далі в показнику його писань. А. ЖУК

СПИСОК ПИСАНЬ АНТОНОВИЧА

В автобіографії Д. Антонович пише, що літературну працю він почав 1896 року. Була це стаття

1) «К 25-летию артистической деятельности М. Кропивницкого» в журналі «Киевская старина» (Київ).

За своїх студентських часів Д. Антонович відогравав визначну роло в житті студентської молоді, був засновником українських студентських громад, аранжером студентських з'їздів і, можливо, автором або співавтором ухвал цих з'їздів, на яких лежить печать «Визнання віри молодих українців» початку 90-их років [«тарасівців»]. Був активним учасником студентських виступів політичного характеру в Харкові та Києві, напевно писав якісь відозви, але конкретних відомостей про це збереглось небагато, про що мова буде далі. Антоновичеві належить авторство допису з Харкова

2) «Пропащий город», у «ЛНВ», т. XIV, 1901 р., під псевдонімом Gutta. Цей псевдонім зустрічається в «Гаслі» часто; ним Антонович підписував там свої бібліографічні замітки.

Про ситуацію на Україні і заснування українських політичних партій РУП і УСП знайомить стаття Антоновича

3) «З новим роком, з новим віком», у першому числі журнала «Молода Україна», Львів, 1901 р., органу української студентської молоді Австрії. Ця стаття, оскільки не помиляюсь, також була підписана псевдонімом Ґутта. Самого журнала в даний момент під руками не маю.

З студентських відозв Антоновича дійшла до нас тільки одна (передрукована Осипом Гермайзе в його «Нарисах з історії революційного руху на Україні», т. I, РУП, стор. 89-90). Вона звернена проти українських культурників і має наголовок:

4) «Панове товариші»; з'явилася вона за підписом Київської Української Студентської Громади, з датою: Київ, 24 вересня 1902 р.

Антонович був автором кількох відозв від Харківської Української Студентської Громади і від Харківської Вільної Громади РУП з кінця 1902 р., присвячених ідейній боротьбі між соціялістичною і націоналістичною групами в лоні згаданих студентської громади і громади РУП, про що цікаві спогади лишив нам О. Коваленко у збірнику «З минулого», т. II, Варшава, 1939. На жаль, ці відозви Антоновича, як і відозви його ідейних противників, не збереглися, а вони були б дуже важливими для відтворення ідейного обличчя того гуртка, що в 1900 р. був зав'язком РУП на харківському ґрунті.

З цього часу починається властиво журналістична діяльність Д. Антоновича. Він був фундатором партійного видавництва, видавши на це досить поважну суму власних грошей, одержаних у спадку по матері; був редактором партійних видань до осени 1903 р. і на початку 1905 р., автором численних статтей у періодичних виданнях і кількох брошур, а також організатором нелеґального перевозу їх з-за кордону [друкувалися вони у Львові та Чернівцях] і поширення їх на Україні.

Першим виданням РУП, як уже згадувалось, була брошура «Самостійна Україна» тарасівця М. Міхновського. Вона визначила політичний ідеал РУП. Дальші брощуркові і періодичні видання РУП були присвячені головним чином боротьбі селянства і робітництва за свої економічні інтереси, людські права та політичну свободу через повалення царату — з *деяким занедбанням українського національного моменту в цій боротьбі.*

Кілька їх вийшло з-під пера Д. Антоновича — переважно як переробки чужих видань:

5) Дядько Дмитро. Львів, 1900, 36 стор., 16⁰
6) Чи є тепер панщина? Львів, 1901, 32 стор., 16⁰
7) Власна земля. Львів, 1902, 32 стор., 16⁰
8) Страйк чи бойкот? Львів, 1902, 32 стор., 16⁰
9) Козаччина. Чернівці, 1902, 52 стор., 16⁰ [єдина оригінальна брошура Антоновича у видавництві РУП].
10) Народня справа. Чернівці, 1903, 32 стор., 16⁰.

СТАТТІ В ЖУРНАЛІ «ГАСЛО» ЗА 1902 Р.

Перше число «Гасла» вийшло 1 березня 1902 р. в Чернівцях. Відповідальним редактором був д-р Лев Когут, фактичним редактором і автором переважної частини статтей — Д. Антонович, технічним редактором і зв'язковим з київським секретаріятом видавництв РУП — д-р Василь Сімович. До кінця року вийшло 12 чисел (деякі з них були подвійні), формат — велика вісімка, на дві колонки, розміром 16 сторінок. Статті не мають підписів авторів, крім трьох речей за підписом М. Лозинського та ще двох статтей, що про них згадує Антонович в автобіографії. Також щодо двох інших статтей («Поміж словом, а ділом» у ч. 2. і «Десять років міністерської діяльности Вітте» в ч. 3-4) є сумніви, щоб вони належали Антоновичеві. Автором решти статтей напевно був він.

Число 1]. Від редакції: Шлях боротьби.

Ч. 2]. Передова, без заголовку, починається словами: «Політична свобода — ось прапор»; Ладна спілка.

Ч. 3-4]. Передова — Кров полилася [про полтавські селянські розрухи]; Ветеран революції [про Мих. Тріґоні].

Ч. 5]. Передова, без заголовку («Полтавські розрухи скінчилися»); В справі партійної тактики.

Ч. 6-7]. Передова, без заголовку («Невдовзім часі починається академічний рік...»); Оборона чи напад; Українська політика в академічних справах; Загальноросійський студентський з'їзд.

Ч. 8]. Передова, без заголовку («Дев'ятнайцятий вік лишив нашим часам прокляту спадщину»); Від минулого до сучасного.

Ч. 9-10]. Від редакції; В справі робітничого руху; Старі змагання на підвалинах життєвих актів.

Ч. 11]. Від редакції; Новий виступ лібералізму.

Ч. 12]. Від редакції; З кінцем року.

Звістки з міжнароднього робітничого руху подавав В. Сімович [не підписуючись].

СТАТТІ В «ГАСЛІ» ЗА 1903 Р.

Розміри «Гасла» в 1903 р. були значно поширені, але було воно заповнене в значній частині перекладами з чужих, німецьких і французьких, авторів; деякі з перекладів вийшли також окремими відбитками. Переклади робили Сімович, Когут, Світлик, Ляшенко (псевдонім, не знати, кому він належав). Статті в цьому році переважно мають підписи авторів. Антоновичеві належать такі статті:

Ч. 1]. Від партії; Від центрального комітету РУП; Від редакції; Змагання в справі тактики — за підписом «Северин Войнилович»; Слава нашим чорноморцям — за підписом «С. В.»

Ч. 2]. Передова, без заголовку і підпису; Еволюція української молоді в останніх часах — за підписом «Подорожний»; Два напрямки російського революціонізму — за підписом «Северин Войнилович».

Ч. 3]. Передова, без заголовку і підпису, з приводу 20-ліття від смерти К. Маркса; «Бунд» [єврейська соц.-дем. організація], за підп. «С. Войнилович».

Ч. 4]. Передова, без заголовку і підпису, в справі аґітації серед робітничої верстви.

Ч. 5]. Передова, без заголовку і підпису, в справі єврейських погромів; Пасаж з колишнім радикалом — за підписом «С. В.», з закидами проти Івана Франка за видрукування в «ЛНВ» вірша невідомого автора п. н. «Неначе з Енеїди», кн. 4 за 1903 р.

На цьому числі «Гасло» перестало виходити.

В обох річниках «Гасла» Антоновичеві належать бібліографічні замітки, підписані звичайно псевдонімом «Ґутта».

СТАТТІ В «СЕЛЯНИНІ» ЗА 1903 Р.

Часопис «Селянин» почав виходити щомісячно від січня 1903 р., формат кварто, розміром 8 сторінок, на дві колонки; друкувався спочатку в Чернівцях, під відповідальною редакцією Л. Когута і технічною редакцією В. Сімовича, а від початку 1904 р. і до жовтня 1905 р. — у Львові. Фактичним редактором був Д. Антонович — перших восьми чисел за 1903 р. і перших двох чи трьох чисел за 1905 рік. Статті в часописі не мають підписів авторів, і важко сказати, які з них належать Антоновичеві з часів його редакторства. Все ж можна з певністю прийняти, що автором передових статтей був Антонович. Майже всі вони не мають заголовків, тому подаємо в дальшому перші речення статтей.

Ч. 1]. «Як широка наша Україна...» [Про гірке положення робочого люду та потребу політичної організації, щоб з успіхом можна було боротися за його поліпшення. Такою організацією є РУП, що видає цю часопись та в ній повчає, як саме треба провадити боротьбу]. В цьому ж числі є стаття «Шандрівський страйк», яка напевно належить Антоновичеві.

Ч. 2]. «На те й лихо, щоб з тим лихом битись!»

Ч. 3]. «Грізні хмари збираються над Україною».

Ч. 4]. «Боріться — поборете».

Ч. 5]. «День 1 мая...»

Ч. 6]. «Се голодрабці читають бумажки та газетку і бунтують... Так гукав на цілий ярмарок в селі Гребінці у Київщині один багатий мужик-глитай...»

Ч. 7]. «Хто сам про себе не дбає, про того ніхто не піклується...» [Пропаґанда страйків; ця стаття була видрукувана також окремо, у формі відозви].

Ч. 8]. «Чи є хто на світі щасливіший від мужика?...

СТАТТІ В «СЕЛЯНИНІ» ЗА 1905 Р.

Ч. 25 за січень — «Кесареве кесареві».

Ч. 26 за лютий — «Встане сила! Встане воля!»

Ч. 27 за березень (?) — «Що нам робити».

СТАТТІ В «ПРАЦІ» ЗА 1905 Р.

Замість «Гасла» від січня 1904 р. почав виходити у Львові місячник «Праця». Д. Антонович був редактором чч. 11 і 12 за січень і лютий 1905 р. і вмістив тут такі свої статті:

Ч. 11]. Від редакції; Наша тактика під взглядом революційних подій, за підписом «Подорожний»; Неіснуюче питання, за підписом «Северин Войнилович». Можливо, що Д. Антоновичеві належать також дописи з Харкова і Києва — без підпису.

Ч. 12]. Полювання «Искры» за горобцями, за підписом «Скріптор»; Ще про неіснуюче питання», за підписом «С. В.»

Наступне число 13-14 «Праці» було останнім. Більше журнал не виходив. Редактором його був М. Порш, який умістив тут більшу розмірами свою статтю, без підпису, з приводу статтей Д. Антоновича про «неіснуюче питання». А цим «неіснуючим питанням» Антонович уважав національне питання! Це не була негація національного питання, це було своєрідне самостійництво, про суть якого він коротко згадує в публікації «Українська культура» [пор. примітку ч. 12 до автобіографії].

Ще треба згадати, що десь 1902 або 1903 р., накладом редакції «Гасла» появилися два переписних листки: «На пошану 250-літнього ювілею прилучення України до Москви», з добре продуманими малюнками, що символізують цей історичний факт і його наслідки, з пояснювальним текстом під малюнками. Як автор малюнків підписаний Гайд, прізвище не відоме. Автором коментарів до малюнків, правдоподібно, був Д. Антонович, який цими переписними листками хотів започаткувати кампанію проти прилучення України до Москви, але не міг цього зробити, бо від листопада 1903 р. до середини літа 1904 р. сидів у тюрмі разом з багатьма іншими партійними товаришами.

Під кінець 1905 р. Д. Антонович вийшов з РУП, але не мав наміру залишати політичну діяльність. З кількома своїми однодумцями він зорганізував у Харкові журнал «Воля», при ближчій участі Петра Андрієвського і своєї дружини [тоді, здається, ще тільки нареченої], Катерини Серебрякової. Перше число журнала було вже видрукуване, але не появилося в світ з цензурних причин. Ця невдача і наступаюча реакція не давали перспектив для ширшої політичної акції, і Антонович, рад-не-рад, вирішив відпочити від політики та зайнятися наукою і разом з своїм вірним другом, Петром Андрієвським, подався за кордон. Пізніше виїхала туди й Катерина Михайлівна.

Від 1906 р. наступає перерва в політичній і літературній діяльності Д. Антоновича і триває близько семи літ; протягом цього часу він перебував на студіях за кордоном.

Під кінець свого перебування за кордоном, у журналі «Наш голос» (Львів), у числі 6-8 за травень-червень 1911 р., присвяченім 10-літтю РУП-УСДРП, він умістив посмертну згадку про Д. Познанського, за підписом «С. В.» [«Северин Войнилович»].

Повернувшися 1912 р. до Києва, Антонович починає брати активну участь в українському культурному житті; співробітничає, між іншим, у журналі «Сяйво», присвяченому мистецьким справам. На жаль, журнала цього не маємо і не можемо подати, яким був літературний вклад Антоновича в ньому.

Одночасно Антонович гуртує коло себе своїх старих товаришів з РУП за перших років її існування, став одним з ініціяторів соціял-демократичного журнала «Дзвін» і його редактором, але пробув на цьому становищі дуже недовго. За час свого редакторства у «Дзвоні» він умістив у нім такі свої статті:

Ч. 1 за січень 1913 р. — «Пролетаріят у скульптурі Меньє».

Ч. 2 — Справа пам'ятника Шевченкові в Києві.

Ч. 3 — Карл Маркс і українці.

Від числа 4 редакцію «Дзвона» перебрав В. Левинський. Після цього статті Антоновича перестали появлятися в журналі.

В числі 1 журнала «Український студент», що виходив у Петербурзі в 1913 р., є стаття п. з. «З минулого українського студентського руху» [стор. 30-31] за підписом «Старий студент». Автором статті, правдоподібно, був Д. Антонович. У ній подано дуже цінні інформації про організаційні форми та еволюцію студентського руху, який завершився заснуванням РУП.

Під час війни [1914-1917] коло Антоновича гуртувалися старі ерупісти, «пораженці» і самостійники, противники зайнятої тоді С. Петлюрою в «Украинской жизни» «оборонческой» позиції. Були це, крім Антоновича, Є. Голіцинський, М. Ткаченко, В. Фідровський, Г. Іваницький та інші. Вони підтримували зв'язок з «Союзом Визволення України» у Відні через Є. Голіцинського, який два рази приїздив нелеґально за кордон на побачення з членами проводу СВУ.

З вибухом революції 1917 року Д. Антонович знову береться до політичної діяльности і журналістичної праці, стає засновником і співробітником щоденного партійного органу «Робітнича газета» і редактором тижневика «Воля». Не маючи під руками обох цих періодичних видань, ми не можемо подати, що саме вмістив у них Антонович, підписаного власним прізвищем або відомими псевдонімами. Із статтей у «Робітничій газеті» маємо змогу занотувати тільки одну: «З студентських років Івана Стешенка», що була передрукована у віденському журналі «Вістник політики, літератури і життя», в ч. 34/217 від 25 серпня 1918 р., п. з. «Сторінка з історії української політичної думки дев'ятдесятих років XIX в.»

З цього часу є до занотування одна брошура Антоновича п. н. «Земельна справа на Україні», видання «Робітничої газети», 1917, Роменська українська друкарня, 16 сторінок, 8^0. Отже видрукована вона була не в Києві, а на провінції, в Ромні; правдоподібно, що це був передрук з «Робітничої газети».

На еміґрації літературна праця Д. Антоновича почалась у Відні 1921 р. Згаданого року численні тоді у Відні українські видавництва заініціювали видання бібліографічного журнала «Книга», редактором якого став Д. Антонович. Здається, вийшов тільки один випуск цієї «Книги». Що там було написане Антоновичем, не можемо подати, бо цього видання не маємо і змісту його ніде не зустрічаємо. Можливо, що в ньому була видрукувана стаття Антоновича про Київ, бо під таким заголовком появилась у Відні мала, петитом складена брошурка Антоновича під заголовком «Київ». На жаль, цієї брошури також не маємо і тому не можемо сказати про її зміст щось точніше.

Того ж року Антонович написав у Відні свої спомини, приблизно на 10 аркушів друку. На жаль, вони не були тоді видрукувані і пізніше десь

запропастилися. Зберігся лише початок цих споминів; він появився друком у журналі «Нові дні» (Торонто).

На еміґрації Д. Антонович відсувається від політики і цілком віддається науково-дослідній і науково-педагогічній діяльності, як професор Українського Вільного Університету і голова Історично-Філологічного Товариства в Празі, вибравши собі за фах історію мистецтва в усіх його формах і видах. В Празі появляються такі його праці з цієї царини:

1) Скорочений курс історії українського мистецтва, Прага, 1923, 340 стор., літогр.

2) Триста років українського театру, Прага, 1925.

На сторінках журнала «Нова Україна» (Прага, 1923) появилися такі статті Антоновича:

Ч. 1-2, січень-лютий — Український театр, стор. 133-145.

Ч. 3, березень — Українське мистецтво, стор. 107-115.

Ч. 10, жовтень — Перша «Наталка Полтавка», стор. 66-73.

В серії «Майстри українського мистецтва», «Видавництва української молоді» вийшли такі брошури Антоновича:

1) Дмитро Безперчий, Прага, 1926, 16 стор., 16^0.

2) Ян Станиславський, Прага, 1926, 16 стор. 16^0.

3) Тимко Бойчук, Прага, 1929, 16 стор., 16^0.

В «Українській загальній енциклопедії [УЗЕ], в т. III є стаття Д. Антоновича про український театр.

Німецькою мовою вийшли такі праці Д. Антоновича:

1) Das ukrainische Theater, Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart; Мюнстер, 1930, стор. 145-158.

2) Deutsche Einflüsse auf die ukrainische Kunst, Ляйпціґ, 1942, Verlag von S. Hirzel, 180 стор.

У виданнях історично-філологічного товариства, головою якого був Д. Антонович, вийшла його праця: З історії церковного будівництва на Україні, вип. I, Прага, 1925.

Йому імовірно належить авторство друкованих річних звітів з діяльности товариства.

Підсумком науково-дослідної і педагогічної діяльности Д. Антоновича в царині мистецтва і культури взагалі можна вважати публікацію: «Українська культура», збірник лекцій за редакцією проф. Д. Антоновича, Подебради, 1940, стор. 344, циклост., плюс 36 фототаблиць, формат 4^0. Антоновичеві належать тут такі партії: 1] Вступ, стор. 1-9; 2] Книга рукописна, стор. 53-57; 3] Автори, друкарні і меценати, стор. 66-78; 4] Мистецтво української книги, стор. 79-91; 5] Передхристиянська релігія українського народу, стор. 123-128; 6] Українська християнська церква в сучасності, стор. 142-145; 7] Українське мистецтво, стор. 157-159; 8] Українська скульптура, стор. 185-207; 9] Українське малярство, стор. 208-235; 10] Українська ґравюра, стор. 236-268; 11] Український орнамент, стор. 269-281; 12] Українська музика, стор. 282-310; 13] Український театр, стор. 311-322; 14] Закінчення, стор. 333-334; разом більше, ніж половина всієї книги!

В томі XII повного видання творів Т. Шевченка, здійсненого Українським науковим інститутом у Варшаві, є стаття Д. Антоновича: Шевченко як маляр (Львів, 1937).

Як директор «Музею визвольної боротьби України» у Празі, Д. Антонович видавав друком неперіодично «Вісті» музею. Перше число «Вістей»

вийшло в липні 1925 р., формат 8^0, на дві колонки, 4 стор. Скільки вийшло всіх чисел, відомостей не маємо.

Нарешті треба згадати, що у львівському «Ділі» за 1937 або 1938 рік була стаття Д. Антоновича з цікавими міркуваннями про революцію на Україні 1917-1918 рр.

З нагоди 60-ліття Д. Антоновича була стаття в журналі «Життя і знання», Львів, ч. 12 за грудень 1937 р. Автором її був В. Сімович, але під статтею він не підписався.

З нагоди 10-річчя з дня смерти Д. Антоновича появилася в часописі «Християнський голос» у Мюнхені стаття проф. І. Мірчука (число 1-2, 1956).

УРЕ В ПОРІВНЯННІ З ІНШИМИ ЕНЦИКЛОПЕДІЯМИ

Ми вже мали нагоду обговорити загально перший том УРЕ в «Українській літературній газеті» (за жовтень 1960). Метою цих нотаток є тільки порівняння «Української Радянської Енциклопедії» з словниковою частиною «Енциклопедії Українознавства» (ЕУ) і «Большой Советской Энциклопедией» (БСЭ). Сподіваємося, що «Сучасність» ще повернеться до цієї теми по виході наступного тому УРЕ, коли про ці речі можна буде говорити більш докладно.

УРЕ й ЕУ

Порівняння між УРЕ й ЕУ проводимо з таким важливим застереженням, що покищо ми мали можливість розглянути тільки перший том, у якому містяться статті на не дуже то типову літеру «А» та на половину літери «Б» (це вже більш типова літера для українознавчого словника). Коли для ЕУ ми вже маємо перспективу скоро трьох томів (А-К), то про УРЕ мусимо судити тільки з погляду одного тому, який ще не може дати повної уяви про українознавчий матеріял в УРЕ. Однак деяке порівняння вже можна зробити, не ризикуючи вчинити якусь грубу помилку у висновках.

Насамперед дещо статистики: перший том УРЕ нараховує 640 стор., чому в ЕУ відповідає 147 стор. (це порівняння не має великого значення, бо сторінка УРЕ має більше матеріялу приблизно на одну десяту). В УРЕ є приблизно 1/4-1/3 українознавчого матеріялу; з цього виходило б, що в обидвох енциклопедіях українським справам присвячено більш-менш однаково місця. Це підтверджувало б і порівняння кількости статтей — в УРЕ разом 3823, в ЕУ — 1317 (разом з гаслами-посиланнями); себто ЕУ, як спеціяльна українознавча енциклопедія, відноситься до загальної УРЕ у пропорції 1:3. Якщо з місцем так воно й було б, то інакше стоїть справа з виповненням цього місця українознавчим матеріялом. Рецензент провів докладний облік статтей-гасел в ЕУ, що їх немає в УРЕ, і навпаки. Виявилося, що майже половина статтей, що їх поміщено в ЕУ, не звертали на себе увагу редакторів УРЕ (точніше — 614). Цікаво буде проаналізувати цю цифру: в УРЕ немає 82 біографій з української історії, 75 церковних гасел (в тому числі і релігійних діячів), 71 біографії діячів української науки, 64 українських мистців, 61 громадського діяча-еміґранта (еміґрантів в УРЕ не згадано значно більше, але ми їх зарахували до різних інших категорій), 54 географічних назв і т. д., які є в ЕУ. З другого боку, в ЕУ немає кругло 400 гасел-статтей, що мають

відношення до українознавства і які є в УРЕ, в тому числі 39 географічних назв, 33 біографії українських діячів науки, 32 мистці, 26 загальних понять з історії, 24 загальні назви з науки, 19 з зоології, 13 радянських діячів тощо.

З цього переліку видно, що *ЕУ значно багатша на український матеріял*, не зважаючи на те, що в обидвох енциклопедіях присвячено українознавству майже однакове місце. В ЕУ українські справи розглянено повніше й об'єктивніше: вистачить тільки згадати, що ЕУ широко трактує і можливо найповніше охоплює діячів науки, культури та навіть політичного життя в УРСР. Годі сказати це про УРЕ, яка в загальному не подає близько 400 біографій людей з-поза радянської сфери, яких відмічено окремими гаслами в ЕУ.

Без сумніву, тут і там можна знайти деякі фактичні помилки в цій категорії гасел ЕУ, і їх виправляє УРЕ. Це самозрозуміло, якщо візьмемо до уваги труднощі в опрацьовуванні радянської проблематики через брак джерел і відповідних довідників. Деякому бракові і деяким незначним помилкам в ЕУ (це стосується зокрема дат) треба не так дивуватися, що вони є, але що їх так мало. Після перегляду УРЕ і порівняння до відповідних гасел з ЕУ в людини виникає ще більший подив і респект до авторів і редакторів еміграційної ЕУ, що в наскрізь ненормальних умовах здобуваються на так солідний, релятивно повний і всесторонній фактаж.

Ясно, що в такому колективному творі, як енциклопедія, є краще і гірше опрацьовані статті. Мають їх і ЕУ й УРЕ. Тут вирахуємо кілька статтей і заміток, з різних ділянок, які, на нашу думку, *краще й повніше опрацьовані в УРЕ, ніж в ЕУ:* з історії — брацлавський полковник Андрій Абазин, чл. Кирило-Методіївського Братства Юрій Андрузький, Анти, наказний гетьман Іван Безпалий, історики Микола Арандаренко і Йоанікій Базилович; з літератури — гал. письменник Орест Авдикович, замітки про Альманах, «Апокрисис», літературознавець Константин Арабажин, гал. письменники з 19 в. Константин і Олекса Бобикевичі; з мистецтва — старороуський різьбар Авдій, графік Всеволод Аверін, артист Борис Балабан, маляр 19 в. Яків Бальмен, художник і педагог Дмитро Безперчий та статті і замітки про «Артистичний вісник», Аркан, Балет; з географії — в УРЕ назагал присвячено всім назвам більше місця, ніж в ЕУ (зокрема м-ка районного значення скупо потрактовані, як нам здається, виключно з причини економії місця), а м. ін. стаття про Асканію Нову значно повніша і багатша на фактаж в УРЕ; з права — Акти громадянського стану і кілька загальних статтей, наприклад, Бібліографія, окремі бібліотеки потрактовані ширше в УРЕ.

Проте з тих самих та інших ділянок можна навести *ряд статтей в ЕУ, які перевищують змістом і фактажем УРЕ*, наприклад: з історії — Авари, Анархісти, Антанта; з літератури — Баляда, Билини і низка літературних біографій, в тому числі і радянських письменників; з мистецтва — композитор Григорій Алчевський, статті про Барокко, Аматорський театр; з філології — Арґо, Архаїзми, німецький славіст Еріх Бернекер; з географії заслуговують на увагу назви країв і міст поза Україною, під якими ЕУ подає низку інформацій про українців, чого немає в УРЕ; наприклад, Банат, Басарабія, Бачка (останньої статті в УРЕ навіть не поміщено взагалі); з народнього господарства — Аґрономія, Алюмінієва промисловість, Артіль,

Банки, Бджільництво; з права — Автономія, Адвокатура, Апеляція, Адміністративне право, а навіть Адміністративний кодекс УРСР; із кількох прикладів загальних гасел наведемо — Абревіятура, Автомобільний спорт, Альпінізм, Астрономія.

Наведені приклади не вичерпують всіх аналогій і аналізи статтей в обидвох енциклопедіях. Їх тільки подано, щоб деякі наші твердження без конкретних прикладів не виглядали голословно. Проте ці приклади досить типові; вони, наприклад, вказують, що деякі ділянки редаґовані цілком задовільно в УРЕ, як дореволюційна історія та історія літератури, мистецтва, інші знову, як право, економіка, а навіть (що дивно) філологія, — слабше.

Щодо змісту, то в УРЕ є *ряд пропусків або перекручень*, частина з яких обумовлена політичними мотивами, а інші виникли просто через помилкове трактування політично невтральних фактів. Наведемо ще кілька маркантних прикладів:

У статті «Азбучна війна» УРЕ подає, що в Галичині плян латинізації українського письма «був вперше запропонований 1834 гал. реакційним діячем Й. Лозинським». В той час як загально відомо, і про це правильно написано в ЕУ, що Лозинський належав до тих членів комісії, які висловилися проти латинки. В ст. «Акціонерне товариство» УРЕ не згадує, що на початку застосовано в радянській економіці цю «буржуазну форму» організації виробництва. Володимира Барвінського (1850-83) УРЕ редукує до літератора і замовчує його широкограннy громадську і політичну діяльність. В замітці про Академічний гурток у Львові чогось подано, що його демократична група, очолювана І. Франком, Павликом й ін., вела боротьбу не лише проти москвофілів, але і проти народовців. Це звичайне перекручення фактів: Франко, бувши політично проти тодішньої старшої народовецької ґенерації, не виступав проти їх національної орієнтації — «народовецької», бож він сам став «народовцем». У Березі Картузькій, за УРЕ, сиділи тільки комуністи. У великій статті (3 шпальти) про Віссаріона Белінського автори внесли ясні протиріччя: або Белінський «ставився з повагою до створеної укр. народом культури, літератури...», або він «робив невірні висновки про те, нібито українська мова втратила своє значення й начебто прагнення до створення літератури українською мовою не має під собою життєвої основи». Очевидно, правдою є останнє, бо важко шукати помилок у критика типу Белінського щодо таких засадничих справ, як ставлення до мови якогось народу. Автори статті не цілком щасливо хотіли виторгувати собі можливість сказати дрібку правди про цього російського великодержавника, нинішнього ідола режиму, тим, що підсунули йому неіснуючу «повагу» до української культури.

Кілька політичних статтей в УРЕ, які нормально вимагали б об'єктивного трактування, сповнені фальсифікації і найдешевшої пропаґанди. Вистачить навести замітку про *«Анархізм»*, в якій написано, що ідеї анархізму «знайшли свій прояв у програмі Союзу комуністів Югославії (1958)». Стаття про *алькоголізм*, що може бути надзвичайно цікавою соціологічною розвідкою про це соціяльне лихо, зведена в УРЕ до звичайної аґітки, мовляв, ця «соціяльна хвороба є породженням капіталізму» та що в США споживають в 3,3 рази більше алькоголю, ніж в СРСР. Шкода, що ЕУ від-

силає читача до гасла «Протиалькогольний рух», а то напевно ми мали б об'єктивну і уаргументовану статистичними даними (часто з радянських джерел) про алькоголізм в СРСР та на нашій батьківщині. Делікатне питання про *асиміляцію* редактори УРЕ збули тим, що зробили посилання на ст. Нація і Національне питання. Але навряд, чи в тих гаслах читач знайде про асиміляцію українського населення в містах УРСР та поза нею в СРСР. Зацитуємо ще «архитвір» УРЕ, замітку про «*бандитизм*» (шкода, що автор не подає свого прізвища), в якій вираховано, крім Зеленого, Орловського, Тютюнника, Григор'єва, Махна, ще й Мельника, Бандеру, Боровця. До «літератури» цього гасла внесено горезвісну брошуру Беляєва і Рудницького «Під чужими прапорами». Редакція енциклопедії, що хоч трохи шанує себе і свою працю, має достатню причину соромитися такого «твору». До речі буде згадати, що в ЕУ немає гасла «Бандитизм», хоч про більшовицьких бандитів можна б не мало чого сказати.

Можна б проводити ще дальші паралелі щодо змісту ЕУ та УРЕ. Зупинімося ще на деяких загальних *питаннях редакційного оформлення*. В порівнянні до ЕУ, УРЕ не є так стислою і сконденсованою у формулюванні. ЕУ іноді має формально-телеграфічний стиль вислову, що обумовлене й економією місця *і* енциклопедичним характером. Це іноді грішить шабльонністю. УРЕ, зберігаючи енциклопедичність у вислові, все таки має вільніший стиль і краще вбрану форму вислову. Культура мови і стилю в УРЕ також на належному рівні. Це її видатний позитив. Вона не має 3-5-рядкових нотаток, як ЕУ; в УРЕ, звичайно, нотатки починаються з 10 рядків. У більшості біографій УРЕ подає повні дати народження й смерти (день, місяць, рік), тоді як ЕУ це робить тільки у винятково визначних біографіях. В цьому, здається нам, також перевага УРЕ.

Щодо *цитування праць* авторів у тексті, то важко погодитися з принципом редакторів УРЕ: вони подають всі назви праць українською мовою, в той час як вони друкувалися різними чужими мовами. Читач справді не довідається, як писав такий чи інший фізик на Україні, бо відомо, що багато праць із точних наук появляється російською мовою. Далеко кращий і, природно, єдино правильний критерій застосування ЕУ: назви праць, наскільки лише це можна було встановити, подаються в оригіналі. В УРЕ доходить до курйозів: під гаслом «Академія Наук Білоруської РСР» вираховано її публікації, а саме «Вісті», «Доповіді» та «Инженерно-физический журнал»; ще на іншому місці цієї ж замітки подано видання Академії «Гістарычная граматыка беларускай мовы». Виходило б, що АН БРСР публікує свої видання українською, російською, а дещо і білоруською мовою. Очевидно, щодо української мови — це нонсенс.

Якщо до мови УРЕ в даних відносинах і при регляментованому правописі важко робити застереження, то не можна обійти мовчанкою *русифікацію деяких географічних назв* України: відома галицька Бібрка стала в УРЕ «Бобркою»; Озів — Азовом і всі прикметники від нього — не «озівський», але «азовський»; міста на -ське (Артемівське, читай місто) подаються в чоловічій формі з-російська -ськ, напр. Артемівськ, Білолуцьк тощо (чи не помилка на тій же сторінці — правильне Білорічанське?). Іншого типу русифікація практикується, коли російські назви зберігаються в оригіналі, всупереч духові української мови, наприклад Белгород (місто на північ від Харкова), в околиці якого живе багато українців і для якого існує українська назва — Білгород, чи Благовещенськ (Благові-

щенське, центр Амурської области, де також багато українців); але у випадку Благовіщенського помилку вчинила і ЕУ. Якщо росіяни вживають своїх назв для українських міст (Киев, Харьков), то ми можемо так само вживати українізовані назви їхніх міст, до речі, як пишемо і говоримо Краків, а не Кракув.

УРЕ і БСЭ

Порівняння між УРЕ і БСЭ можна б провести в різних площинах; редакція УРЕ сама згадує в передмові, що вона використовує «цінний досвід» БСЭ. Тут мало говорити тільки про використання досвіду, бо можна використовувати досвід різних енциклопедій. На ділі ж треба говорити про повне наслідування, імітацію до дрібниць цієї російської енциклопедії. УРЕ не інше, як «молодша сестра» БСЭ. Оформлення, система розподілу матеріялу, зовнішня техніка, навіть друк — дуже подібні до БСЭ; автори і видавці пропонують надзвичайно мало свого оригінального.

Ми хочемо навести *кілька паралель* — подібностей і відмін щодо змісту. Відмінності випливають з факту, що між випуском перших томів БСЭ і першого тому УРЕ проминуло більше семи років; зміна в політиці, частково і в національній, відбилася на УРЕ. Подібності обумовлюються головне імперативом наслідувати російський зразок, але не тільки цим; в деяких випадках також рабською натурою авторів і редакторів, браком охоти бути оригінальними і сказати чи оформити щось по-своєму. Звідси ми знаходимо в УРЕ повисмикувані цілі фрази з БСЭ, що в нормальних умовах натавровується як плягіят, а в радянських, мабуть, уважають чеснотою. Або принаймні — вигідним прикриттям автора в слизьких справах.

На відміну від БСЭ, УРЕ не подає таких «перестарілих» гасел, як Лаврентій Берія; проте є деякі новочасні, як, наприклад, Антипартійна група. Крім цього, УРЕ відбиває процес реабілітації в СРСР (замітка про В. Антонова-Овсієнка, якого немає в БСЭ) та подає низку реабілітованих діячів в УРСР.

Порівнюючи дві енциклопедії, зупинимося на двох справах у трактуванні ними української проблематики: тотожність або відмінність у підході до деяких питань українсько-російських взаємин та справа національности деяких діячів.

Візьмімо приклад «списування» авторів УРЕ з БСЭ: в замітці про Андрусівське перемир'я автор УРЕ м. ін. пише: «Андрусівське перемир'я викликало невдоволення на Україні, бо одвічна мрія українського народу про возз'єднання усіх його земель залишилась нездійсненою». В БСЭ знаходимо дослівно такий же пасус: «Условия Андрусовского перемирия вызвали серьезное недовольство на Украине, поскольку мечта народа о воссоединении украинских земель осталась неосуществленной». Ми не ставимо під знак запитання вірности погляду, але запитуємо, чи автор не міг здобутися хоч трохи на власне формулювання, а мусів таки позичати цілу фразу у «старшої сестри».

На іншому прикладі переконуємося, що автори УРЕ не осмілюються вказувати на русифікаторську політику старого режиму навіть тоді, коли це робить БСЭ. В замітці про Дмитра Бібікова, відомого великодержавного царського політика, БСЭ зазначає таке: «На Украине проводил политику

насильственного обрусения...» Автор в УРЕ про це не згадує, хоч дуже вигідно міг прикритися авторитетом БСЭ. Невже ж до українців стосується правило: що можна Юпітерові, не можна бикові?!

В деяких загальних статтях також зустрічаємо подібні формулювання в обидвох енциклопедіях (Аґітація, Англійська буржуазна революція, Безробіття). Проте, деякі автори виявляють амбіцію принаймні формулювати ті самі речі по-своєму, а не бути плятґіяторами (наприклад, статті Аґресія, Аґностицизм, Антропологія й ін).

Щодо *національности* окремих осіб, які діють тепер або працювали і жили до революції на Україні, чи українців поза нею, знаходимо деякі розходження між БСЭ й УРЕ. БСЭ визначала багатьох українців, які не замаркували себе ясно в національному русі, зокрема учених, як росіян. Те саме стосується не експонованих діячів в УРСР або таких, що згодом працювали поза Україною. Коли редакторам важко було очевидному неросіянинові причепити російську національність, вони його визначали прикметником — «отечественный».

УРЕ дозволено вести дещо іншу політику: більшість діячів українського роду до революції УРЕ вважає українцями, а пореволюційних, які діяли на Україні, — так само називає українцями, навіть якщо в багатьох випадках вони є іншого походження (євреї, поляки, німці, а навіть деякі росіяни). Звідсіля так багато різниць щодо національности. БСЭ зараховує до росіян таких учених, що працювали на Україні і здебільшого були українського роду та яких УРЕ вважає українцями: з дореволюційних постатей — хемік Дмитро Абашев, фізик Михайло Авенаріус (БСЭ не подає ніякої національности), хемік Петро Алексєєв, педагог Христина Алчевська (за БСЭ — «русская прогрессивная деятельница»), її син актор Іван Алчевський (за УРЕ — «рос. і укр. актор співак»), природознавець Антін Анджейовський (БСЭ не подає національности, УРЕ — «укр. природознавець, родом поляк»), історики Дмитро і Михайло Бантиш-Каменські (за УРЕ — обидва «укр. і рос. історики», за БСЭ — перший «историк Росии и Украины», другий — «русский археограф»), фізіолог Йосип Баранецький, композитор Максим Березовський; із пореволюційних діячів: палеонтолог Олексій Алексєєв (за БСЭ — тільки «сов.»), літературознавець Варвара Адріянова-Перетц (БСЭ — «русский сов. историк литературы», УРЕ — «рос. і укр. рад. історик літератури»), мовознавець Олекса Баранников (БСЭ — «сов.», УРЕ — «укр. і рос.»), мікробіолог Олександер Безредка та ін.

Нелегко вияснити, від чого ці розбіжности: можливо, що про деякі випадки важко вирішити, до якої національности зарахувати чи навіть дана особа сама себе ким вважала. З другого боку, в БСЭ були виразні тенденції включати видатних осіб неросійських народів до своїх рядів і представляти їх перед світом як росіян. Виглядає, що УРЕ дозволено «реукраїнізувати» багатьох діячів. Цю концесію ми вважаємо мінімальною, бо в російських джерелах ці діячі і надалі лишаться росіянами і такими їх знатиме світ. Є це, на нашу думку, провінціялізація розуміння національної приналежности, мовляв, ви на Україні вважайте собі Березинського чи Бортнянського за українців, а ми тут, в центрі, говоримо, що вони росіяни.

РАДЯНСЬКІ РЕЦЕНЗІЇ НА УРЕ

З приводу появи першого тому УРЕ вже надруковано багато статтей в радянській пресі. Більшість із них — це виключні похвали так редакції, як ще більше — режиму, що врешті дозволив видання УРЕ.

Зреферуємо тільки два помітніші голоси про УРЕ. У ч. 5 «Комуніста України» м. р. рецензію написав партійний діяч Ф. Овчаренко п. з. «Визначна подія в культурному житті українського народу». Не варто зупинятися на звичних ритуальних славословіях радянській владі і партії за цей «дарунок». Вкажемо на критичні уваги і побажання автора до редакторів УРЕ. Овчаренко правильно відзначає, що деякі статті опрацьовані слабо, наприклад, Аґрономія, Акмеїзм та ін. Він зауважує, що подавана бібліографія не завжди повна, але про те не згадує, що однією з причин неповної літератури є заборона цитувати нерадянські джерела (навчились би рецензенти і редактори дещо від ЕУ, яка подостатком подає радянські джерела!). Рецензент погоджується із загальним напрямом УРЕ, як «національного видання універсального характеру». На його думку, пропорція між загальним і українським матеріялом правильна (приблизно 1/4). Проте автор уважає, що в першому томі поміщена «недостатня кількість статтей про героїв Жовтневої революції, громадянської війни, про зачинателів колгоспного руху, новаторів виробництва...» Овчаренко вимагає від редакції більше консультацій з різними установами, і то не лише українськими.

Та рецензія Овчаренка помітна ще й з іншого погляду. В ній він вказує чи не найважливішу причину, чому Москва погодилася на публікування УРЕ. Він вказує пальцем на еміґраційну ЕУ:

«Злісну дезінформацію, брудні наклепи на соціялістичні країни знаходимо в так званій «енциклопедії українки» (ніби не знає її правильної назви! — В. М.), яку видають українські буржуазні націоналісти на гроші своїх західньонімецьких та американських хазяїв. В цій писанині безсоромно перекручується радянська дійсність, всіляко принижуються перемоги нашого народу в будівництві комуністичного суспільства».

Оце не вперше лають комуністичні автори українську культурну діяльність за кордоном. Але досі вони ніколи не виявили фактами і об'єктивними даними, де перекручення, в чому невірність, де «наклепи», а де правда. Самих вигуків і лайки мало, щоб переконати навіть радянського читача, чому ЕУ «наклепницька». Нехай автори «Комуніста України» та інших публікацій доведуть нам і своїм читачам в об'єктивній рецензії, де помилки ЕУ; нехай вони обговорять її три томи хоч би так, як ми тут робимо з УРЕ! Ми майже впевнені, що цей виклик зависне в повітрі, але ми його підносимо не так задля Овчаренка, як радше з огляду на рядового читача в УРСР, якого безцеремонно обдурюють офіційні писаки. Що воно так, наведемо ще довший пасус із тієї ж рецензії так само про ЕУ:

«Доречно буде відзначити, що широке висвітлення в УРЕ життя і культури інших народів викликало шалену лють в таборі українських буржуазних націоналістів. Вони вважають, що енциклопедія повинна давати суто національний огляд того, що є властивим даній нації, тобто у відриві від усіх народів світу. При такому підході енциклопедія перестала б відповідати своєму призначенню, скидалася б скоріше на якийсь ключ-

куватий підручник, який в силу своєї стислости мало чого дав би читачеві. В цих поглядах українських буржуазних націоналістів знову яскраво проступає їх тупа обмеженість, їх зоологічна ненависть і зневага до інших народів. Радянські люди, виховані в дусі інтернаціоналізму, відкидають подібні бредні як дикі й протиприродні, чужі духові соціялістичної моралі».

Зайво спростовувати цю довгу цитату, сповнену низкою видумок і лайливих висловів. Щоб виправдати свою зливу атак й очорнювання, Овчаренко приписав редакції ЕУ неіснуючі речі, мовляв, вона і всі еміґранти не визнають загальної енциклопедії, а її хочуть замінити тільки українознавчою. Явна неправда і наклеп! ЕУ належить до спеціялізованих енциклопедій, які існують скрізь, в тому числі і в СРСР (наприклад, медична, правнича, технічна); є енциклопедії, присвячені історії, літературі, окремим країнам, отож може бути й енциклопедія українознавства для тих, що бажають про ці питання довідатися спеціяльно і більше, ніж з якоїсь енциклопедії, хоч би й з української. Такою і є ЕУ, появу якої викликала саме радянська дезінформація про Україну.

Друга рецензія, на яку хочемо вказати, дещо іншого характеру; вона появилась в московських «Известиях» (16. 3. 1960). Її автори — голова наукової ради БСЭ академік Б. Введенський, його заступник Л. Шаумян та завідувач редакції БСЭ С. Гершберґ. Стаття написана в спокійнішому тоні. Поза конечними в радянській дійсности вихваленнями режиму, досягнень УРСР, похвал редакції, є також кілька критичних уваг. Це стосується статтей з сільського господарства, від яких рецензенти очікували більше. Є ще одна заувага, яка, на диво, не прийшла з України, а з московської редакції БСЭ. Процитуємо це місце перед коментарем:

«Нам здається, — пишуть автори, — що український матеріял повинен бути представлений в наступних томах ще в більшій мірі, ніж у першому. Автори і редактори не використали в першому томі всіх можливостей з метою насвітлення досягнень української культури. Наприклад, в статті, „Архітектура" дуже мало матеріялів про Україну».

Отож виглядає, що УРЕ бракує не так матеріялів про «новаторів» колгоспного руху та «героїв» революції (вони всі напевно будуть поміщені, якщо тільки не є на чорному списку), але конкретного матеріялу з української культури, історії, матеріяльних і духових здобутків усього українського народу. Важко сказати, кого послухають редактори УРЕ — своїх колеґ по праці з Москви чи партійного наганяча з Києва, який, ясно, є виконавцем волі шефів і завжди мусить перестаратися.

Василь МАРКУСЬ

ПРО КНИЖКИ, ЗМІСТ ЯКИХ НЕ ЗАВЖДИ ВІДПОВІДАЄ НАЗВІ

М. Д. БЕРНШТЕЙН, Українська літературна критика 50-70-их років 19 століття. В-во АН УРСР, Київ, 1959, 492 стор.

Якби ми не знали, що радянський читач, звиклий до книжок з невідповідним назві змістом, уже мав досить часу, щоб виробити скептичне наставлення до кожного нового твору, то можна було б припускати, що він з інтересом ухопить книжку Бернштейна, бож, здається, досі ще не появилося жодної ґрунтовної розвідки з історії української критики. На жаль, і цей автор, що, відразу скажемо, дав дуже цінну книгу з історії критики, пише про багато такого, до чого не зобов'язує її назва.

Насамперед, у нього багато офіційної соціології. Далі він зобов'язаний говорити про речі, про які належить говорити з усякого приводу, хоч вони й не мають конче прямого стосунку до теми або в найкращому разі тільки дотикаються до неї. Таким обов'язковим асортиментом є Т. Шевченко в догматичних формулах, і хоч Шевченко й не був критиком, йому автор присвячує на початку книги розділ на 50 сторінок. Він звивається між естетичною концепцією Шевченка і ніби критикою, на що витрачає багато слів і визбирує, наприклад, висловлювання поета про Марка Вовчка такого роду:

«... Треба буде хоч письмом подякувати їй за її сердечнне, щирії оповідання» (з листа до М. Лазаревського).

«... чи ти читав Оповідання Марка Вовчка? Як не читав, то я пришлю тобі» (з листа до Я. Кухаренка).

«Какое возвышенное, прекрасное создание эта женщина...»

Ці слова взагалі не належать до критики і нічого ще не говорять про самі твори Вовчка, хіба що висловлюють Шевченкове захоплення ними. Але автор на їх підставі робить такі далекосяжні висновки, на які вони жодного матеріялу не дають:

«Ці думки Шевченка дають, до речі, чимало істотного для розуміння тієї художньої манери, яку виробила письменниця і в якій скрізь і в усьому чути власний голос автора, биття його серця, — чи то в розповіді про трагічну долю кріпачки Одарки з однойменного оповідання, чи то в гнівному викритті зажерливости панів у творі „Козачка"».

М. Драгоманову присвячено в книзі 100 сторінок, з них майже половина (45) загальній характеристиці суспільних поглядів ученого. І т. д. З чого можна робити висновок, що багато сторінок у книзі зайвих.

Дуже багато Бернштейн пише й про російських «революційно-демократичних» критиків (Бєлінський, Добролюбов, Чернишевський). Але це вже пов'язане з основною концепцією дослідження, якої автор не визначав сам. Російську революційно-демократичну критику він повісив над українською наче стелю-ідеал. До неї українським критикам належить наближатися, але ніколи не досягати її рівня.

Може, тому авторові й потрібно було починати з Шевченка, який, бувши першою ланкою в його дослідженні (50-і роки), найбільше (в офіційному тлумаченні) наближається до російських революціонерів-демократів, решта стоїть день нижче, з більшою чи меншою тенденцією орієнтуватися на росіян, і аж у кінці знову І. Франко (70-і роки) сягає того самого рівня. Ті, що посередині, за автором, ідуть по двох лініях: П. Куліш, О. Конисський і галицькі «правдяни» схиляються до «націоналізму», за що їх належно покритиковано. М. Драгоманов, І. Білик і галичанин В. Навроцький приділяли більше уваги соціальному моментові, отже ближчі до росіян, але... не стали «революцій-

ними демократами». Очевидно, Драгоманов ніяк не міг стати таким хоч би й що, бож написав статтю «Пропащий час» (1896), у якій негативно поцінував «возз'єднання».

Як мати на оці засадничу тенденційність дослідження, без якої книжка Бернштейна й не могла появитися, то слід сказати, що вона становить собою цінне дослідження, насамперед широтою охопленого матеріялу і поєднанням у єдиний процес розвитку української критики на підросійській Україні і в Галичині.

У межах своїх можливостей автор більш-менш об'єктивно висловлюється і про загальну ситуацію української літератури тієї доби, і про окремих її представників. Щодо першого, то можна, наприклад, цілком погодитися з такою характеристикою умов розвитку української літератури у 50-60-их роках минулого століття:

«Відомо, що українська література, мова постійно зазнавали нападок з боку шовіністичних кіл і всілякої іншої реакції. При чому ті нападки, як показала дійсність, зростали, загострювались в міру дальшого зростання українських літературних сил... В той час можна було зустрітись з численними виступами польської реакційної преси, російських видань шовіністичного спрямування, в яких на всі лади й тони варіювалась одна і та ж стільки раз повторювана і вкрай заяложена думка про те, що самостійної української мови не існує, отже, не існує й окремої української літератури як самобутнього національного явища, що й перспектив для свого розвитку вони, українська література й мова, не мають...» (стор. 74).

Хоч і скільки застережень робить автор проти «націоналізму» П. Куліша, все ж він чи не вперше в радянській критиці говорить про Куліша спокійно і в багатьох випадках позитивно. Зібравши багато цитат з Кулішевих виступів в «Основі», Бернштейн стверджує:

«Наведені висловлювання з питань розвитку національних літератур і мов, про оригінальний характер української літератури й мови, що ми їх зустрічаємо в окремих виступах Куліша середини 50-их — початку 60-их рр., належать до позитивних моментів його діяльности — тенденція не характерна для пізнішого Куліша».

Такі більш-менш спокійні висновки (хоч і при безнастанних повтореннях про націоналізм) про Куліша розкидані в багатьох місцях книжки. Поряд з багаторазовим підкресленням, що у виступах Куліша «було рішуче обстоювання самостійного і оригінального характеру української літератури, осудження тих, хто день-у-день гудить і зневажає літературні надбання України», автор слушно підкреслює велику ролю Куліша в боротьбі проти бездарних вправ графоманів, що тільки компромітували українську літературу, вимогу відповідальности письменника.

Від деякого часу, особливо після статті О. Білецького в «Літературній газеті», про М. Драгоманова говорять багато сміливіше, і це помітно на книжці Бернштейна. В загальному він висловлюється за уважніше ставлення до Драгоманова:

«В оцінці Драгоманова у нас ще й нині виявляється негативна тенденція, часом зневажливе, а то й підозріле ставлення до його спадщини. Такий підхід не можна виправдати». Своє нове ставлення до Драгоманова автор поширює аж до визнання позитивним змагання Драгоманова за розвиток української національної культури і навіть його виступу на паризькому літературному конґресі:

«Боротьба Драгоманова проти реакційної політики царизму, проти шовіністичних кіл за українську національну культуру, літературу, мову дійшла свого апогею 1878 р. Маємо на увазі виступ Драгоманова на літературному конґресі в Парижі з доповіддю про українську літературу, тоді ж в дещо обробленому вигляді надруковану Франком у виданні „Дрібної бібліотеки" під назвою „Література українська, проскрибована рядом російським (спра-

воздання, представлене конґресові літературному в Парижі)"».

Озброєний критицизмом читач знайде багато цінного фактичного матеріялу в цій книжці.

М. Д. БЕРНШТЕЙН, Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-60-их років 19 ст. В-во АН УРСР, Київ, 1959.

Метода й характер дослідження ті самі, що й у попередній книжці, тому не потребуємо про них говорити ще раз. Цінним тут, як і там, є притягнення багатого фактичного матеріялу. Попри аналізу самого змісту журнала, автор використовує листування співробітників «Основи», спогади, архівні матеріяли й багато інших джерел, досі невідомих. В їх аналізі раз-у-раз поєднується істотне з порожньою фразеологією, як от у цій тезі, що загально оцінює ролю журнала: «...в центрі всієї діяльности „Основи" було... здійснення досить широкої, як на той час, національної і національно-культурницької програми, буржуазної за своєю соціяльною природою, в якій провідною була теза про національні права українського народу...»

Але й при тому всьому обидві книжки Бернштейна вигідно відрізняються від багатьох інших видань з літературознавства в УРСР і радують тим, що радянські дослідники можуть досконало володіти науковою методою, якщо б це їм було дозволене.

АНДРІЙ ТРИПІЛЬСЬКИЙ, Про красу мистецтва. Державне видавництво художньої літератури, Київ, 1959, 560 стор.

Ділянка естетики є найбільш занедбаною в радянській науці взагалі і в літературознавстві зокрема, хоч останнім часом на неї звернено посилену увагу. Одначе все, що досі надруковане, дивує повною беззмістовністю і далекістю від властивого предмету естетики. Це переважно статті й книжки про соціялістичний реалізм, феномен, який не існує.

Це почотою можна віднести й до названої книжки, і хто спокусився б назвою цього об'ємистого тому, той був би гірко розчарований, бо, крім тисячу разів відомих з інших видань цитат з авторів, які нічого спільного з естетикою не мають (Маркс, Енґельс, Ленін і подібні) і крім бездарних розмов про партійність літератури, у ньому нічого нема. Це ідеальний випадок, коли назва книжки не відповідає її змістові.

ВОЛОДИМИР КОВАЛЕВСЬКИЙ, Ритмічні засоби українського літературного вірша. Радянський письменник, Київ, 1960, 236 стор.

Ця книжка є прямою протилежністю попередньої. Якщо автор тієї безпорадно порпається в штампованих цитатах, які не мають жодного стосунку до предмету, то В. Ковалевський використовує на самому початку книжки єдину цитату з офіційного джерела — «Большой Советской Энциклопедии», яка зрештою дає тільки суто фахове визначення ритму і з усякого погляду може бути виправданою, і далі цитує лише фахову літературу з питань версифікації або рядки з поетів, потрібні йому для ілюстрації різних ритмічних побудов. До речі, в примітки автор переносить значну частину пояснюваних термінів, так що ці примітки становлять собою ніби додатковий словничок поетикальних термінів. Не вдаючись у фактичну критику концепцій автора, можемо з певністю сказати, що це либонь чи не єдина за добрих тридцять років радянська книжка з теорії літератури, зміст якої цілковито відповідає назві, і вже зовсім певно єдина за весь радянський період, в якій так широко розглянуті питання версифікації й ритміки української поезії. Книжка починається загальним розділом «Поняття ритму віршованого твору», далі йдуть розділи: «Специфічні риси українського віршування», «Матеріяли до історичного нарису української ритміки» і на закінчення автор дає розділ: «Порівняльна роля окремих ритмотворчих факторів у конкретному віршованому творі», написаний на основі аналізи твору Миколи Бажана «Гонець».

Якщо пробачити авторові подекуди такі декларативні вислови, як:

«Братерська (підкреслення наше — І. К.) близькість російської і української мов робить цілком прийнятним застосування до українського вірша переважної більшости наукових узагальнень теорії ритму російського вірша» (при яких він зрештою застерігається: «Але є моменти, коли механічне перенесення на український ґрунт ритмічних законів російського вірша неможливе»), які декларації в обставинах автора зовсім зрозумілі, то книжка є дійсно цінним посібником з поетики, і люди, зацікавлені в цих питаннях, знайдуть у ній багато суто фактичного матеріялу.

І. К.

ВИДАННЯ НЬЮ-ЙОРКСЬКОЇ ГРУПИ ЗА 1960 РІК

ЖЕНЯ ВАСИЛЬКІВСЬКА, Короткі віддалі. Поезії. В-во «Слово», Нью-Йорк, 1960, 64 стор. Обкладинка Юрія Соловія.

ПАТРИЦІЯ КИЛИНА, Трагедія джмелів. Поезії. В-во Нью-йоркської групи, 1960, 32 стор.

БОГДАН РУБЧАК, Промениста зрада. Поезії. В-во Нью-йоркської групи, 1960, 48 стор. Обкладинка Анатоля Коломийця.

ЮРІЙ ТАРНАВСЬКИЙ, Пополудні в Покіпсі. Поезії. В-во Нью-йоркської групи, 1960, 48 стор.

Замовлення слати на адресу:
B. Boychuk
2337 Hudson Terrace C-19
Fort Lee, N. J. USA.

НОТАТКИ

ПОДОЛАТИ ЧИ ЗАБУТИ МИНУЛЕ?

Є теми доповідей, якими займаються не тільки дискутанти під час своїх виступів, але також ширші кола свого та чужого громадянства, нехай і обмежені одним містом. До таких доповідей безперечно належить зарахувати виступ пані Мілени Рудницької, яка перед українськими журналістами та запрошеними ними гістьми в Мюнхені говорила про «Пацифікацію з перспективи 30 років». Доповідачка була саме для такої теми особливо компетентна, бо вона вела у цій справі «процес» на міжнародньому форумі — на терені Ліґи Націй і парляментів багатьох европейських держав, в тому числі і передусім на терені обох палат брітанського парляменту. Левина частина її доповіді була і присвячена зовнішньополітичній акції, деталі якої сьогодні мало кому відомі. Треба сказати, що тридцять років тому і пізніше були познайомлені з засягом та деталями цієї акції тільки відповідні вузькі кола компетентних осіб. І можна ще додати, що справа з документацією нашого недавнього минулого стоїть справді досить погано. Тим більшою є заслуга доповідачки. Вона доповнила реферування своєї діяльности і діяльности парляментарної репрезентації УНДО, а також ОУН, власними критичними спостереженнями, перспективною аналізою і вибором основних документів та статистичних даних.

Можна висловити, мабуть, оправдане бажання, щоб міжнародньо-політична діяльність і в справі польської пацифікації в західніх областях України, і в справі зорганізованого більшовиками голодового катаклізму в 1932-1933 рр. була удокументована і проаналізована в окремій докладній публікації. Саме п. М. Рудницька найкраще надавалася б на автора чи на головного редактора такої монографії чи збірника дослідних статтей.

Це стосується одного «партнера» репресивних акцій супроти українського народу, виконаних з боку польського уряду, які до нашої і польської історії перейшли під окресленням «пацифікація».

Існує другий «партнер» цих подій, — польська політична еміґрація, — який для подолання свого минулого повинен би з свого боку також з'я-

сувати ці дуже прикрі справи, насвітлити їх об'єктивно і зробити аналізу з перспективою на майбутнє. Щойно два з'ясування, два насвітлення і дві аналізи, зроблені з позицій доброї волі, зможуть дати об'єктивну картину і тверезу оцінку, які будуть вихідною базою для формування сучасних взаємин та кращого майбутнього обох народів.

Подолати тіні минулого можна при допомозі докладного пізнання їх. Чи можна їх якоюсь мірою забути? Історична пам'ять є довготривалою, мабуть, аж надто довготривалою. Ця довготривалість не ідентифікується з постійною актуальністю, зокрема вона не сміє ідентифікуватися з актуальністю політичною. Вдалою спробою такого пізнання і нагадкою про минулі непорозуміння і була доповідь п. М. Рудницької. Відкритим може залишитися питання: чи всі — українці та поляки — саме так зрозуміли мету цієї доповіді перед українськими журналістами? Якщо слухачі та спостерігачі зрозуміли цю мету якось інакше, вони опинилися на помилковому шляху — на шляху, спрямованому в минуле, а не в майбутнє.

В. П. С.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Прошу не відмовити мені помістити подяку шановній управі Товариства «Буковина» у Відні за ініціятиву, а шановній управі «Союзу українців в Австрії» за влаштування ювілею з приводу 80-річчя мого життя і 60-річчя громадської праці. Понад 20 органів української преси у світі вмістили статті та замітки до дня мого народження — 1 (14) липня 1880 року. В наслідок цього я ортимав 77 письмових привітань від 105 осіб з таких країн: США, Німецької Федеративної Республіки, Австрії, Франції, Канади, Швайцарії, Великобританії і Туреччини.

Особливо зворушливими були привіти від моїх близьких земляків, з якими я почав свою громадську діяльність як член РУП, від осіб, з якими я працював у Союзі визволення України, від кооператорів та кооперативних установ, від журналістів, письменників, артистів та видавців, від наукових установ та навчальних закладів і діячів науки, від жіночих організацій та окремих діячок жіночого руху, від організацій та окремих осіб міста Відня і австрійської провінції, від головних репрезентаційних установ української еміґрації в Західній Европі і на американському континенті.

Всім їм належить від мене щира подяка.

Окремо дякую організаторам мого ювілею у Відні, 13 грудня 1960 року, де проф. О. Тисовський у гарному рефераті подав біографічні відомості про мене, мґр Ю. Костюк відчитав письмові привіти з коментарем з свого боку, а хор т-ва «Буковина» під управою П. Бабича відспівав ряд відповідних до святкування пісень.

Відень, 27 грудня 1960 р.

З щирим привітом і пошаною

Андрій ЖУК

ЗМІСТ

Від редакції 3

Володимир Стахів. На поворотах політики 4

Ганс Фіндайзен. Історія та символіка різдвяного дерева . . 14

Емануїл Райс. Філософія центру 21

Емма Андієвська. Короткі історії 38

Богдан Рубчак. Поезії 41

Патриція Килина. Поезії 43

Марта Калитовська. Карнавал з померлим 45

Іван Кошелівець. Драматургія О. Корнійчука на тлі радянського літературного побуту . 58

Юрій Соловій. Щоб продовжити дискусію 71

Іван Лисяк-Рудницький. Пам'яті небуденної людини . . 77

Дарія Ребет. Програмовий «сучасник» і живий гуманізм . . 94

Андрій Жук. Автобіографія Д. Антоновича 103

Критика і бібліографія. УРЕ в порівнянні з іншими енциклопедіями (Василь Маркусь) — Про книжки, зміст яких не завжди відповідає назві (І. К.) — Видання Нью-йоркської групи 115

Нотатки. Подолати чи забути минуле? (В. П. С.) 126

Лист до редакції (Андрій Жук) 127

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентіна	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуеля	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швайцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси наших представників

Австралія: **Fokshan Library & Book Supply**
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Аргентіна: **Prof. Jurij Bohackyj**
c. Soler 5039
Buenos Aires

Велико-британія: **Ing. Jaroslaw Hawryliw**
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.

Канада: **I. Eliashevsky**
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: **G. Lopatynski**
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція і Туніс: **M. Soroczak**
30 Vallée de Couzon
Rive de Gier (Loire)

Швайцарія: **Dr. Roman Prokop**
Mottastr. 20
Bern

Швеція: **Kyrylo Harbar**
Box 62
Huddinge

Появилося 12 (38) число

DIGEST
OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за грудень 1960 року

I. СТАТТІ: Декада української літератури і мистецтва в Москві — XV сесія генеральної асамблеї ОН — Комуністичне суспільство — Історія;

II. ВІСТКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ: Українська економіка — Сільське господарство — Промисловість — Становище трудящих — «Дармоїди» — Література — Українська мова — Ізраїль — Короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 доляр; річна передплата (12 чисел) — 10 долярів, передплата на три роки — 25 долярів.

АДРЕСА: «PROLOG»
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

До набуття є ще
книга д-ра Василя **Маркуся**:

L'UKRAINE SOVIETIQUE DANS LES RELATIONS INTERNATIONALES 1918—1923"
(«УССР у міжнародних взаєминах 1918-1923 рр.»)

Історична і правнича розвідка з передмовою проф. Шарля **Русco.**

326 стор. + карта. Ціна — 1 800 фр. франків, або 4 дол.

Замовляти у видавництві:
Les Editions Internationales
47, rue Saint-André-des-Arts
Paris VIe, France.